Юрій Герасименко

ЛІСОВЕ ОЗЕРО

Лучшей
ДОЯРКЕ

Серія
«Життя — подвиг»

Юрій Герасименко

ЛІСОВЕ ОЗЕРО

ДОКУМЕНТАЛЬНА
ПОВІСТЬ

Для середнього шкільного віку

КИЇВ «ВЕСЕЛКА» 1983

Документальная повесть украинского
советского писателя о делегате
XXVI съезда КПСС,
Герое Социалистического Труда,
лауреате Государственной премии УССР
мастере машинного доения совхоза
«Безлюдовский» на Харьковщине Варваре
Савельевой, о ее жизненном пути,
о том, как она достигла в своем
нелегком труде выдающихся успехов.

Рецензент
Анатолій Янченко

Слайди
Бориса Корабейникова

Г $\frac{4803010200-208}{М206(04)-83}$ 6.83.

ЗАСПІВ

Білі-білі хмарки над весняним передмістям...

Білі?

Спробуй-но, відтвори словом хоч один колір у шаленому цьому святі світла, святі квітневих, бунтуючих барв...

Барви оті справді неповторні — кожна мінлива і трепетна, кожна стільки нагадує...

Сонячно-золотавий колір ось цих квітів та й самі квіти — то юність. Саме за кульбабами і видирався я на весняні кручі разом із дівчам, що волосся у нього було ну точно як кульбабин цвіт...

Ось ця теж сонячна, дзвінка червоність новеньких, щойно із цеху, моторів — то дитинство, робітнича околиця, дитячі мрії про завод, де працювала мама, мрії стати таким, як вона...

А ось ці хмарки...

Щось світле-світле, життєдайне згадується, коли дивлюся на них.

Що ж саме?

Недавно у школі після виступу розговорився з десятикласниками. Ким бути? Яку професію обрати? Ці питання для них зараз найважливіші.

Я слухав і нічого не радив. Тут радити не можна: професію, дорогу життя обирають не розумом, а серцем. А хіба серцю порадиш?

Професії...

Скільки їх...

Ось учений схиляється над колбами. Народжується новітній препарат. Мине деякий час — і смерть відступатиме перед новими ліками.

Ось — композитор. І знов — народження: бринить піаніно, нова пісня починає своє життя. Минуть дні, і могутній мотив не сотні, не тисячі — мільйони поведе на подвиг.

А ось із глушливим, шерхочучим громом стартує Ту. Він теж тільки-тільки народився. І це щастя — вести його у перший політ!

Легко мені зрозуміти тих підлітків, які аж світяться, уявляючи себе майбутніми вченими чи митцями, тих підлітків, що блискучими, зачудованими очима проводжають у синяві новонародженого сріблястого велетня. Хто з них у цю мить свідомо чи не свідомо не уявить себе там, між дивними отими хмарками, у кабіні, в кріслі льотчика-випробувача?..

Промчав літак, і слід по ньому — спершу рівний, як стріла,— уже вигинається під нечутними тут, на землі, висотними бурями.

Слід та хмарки...

Світлі-світлі хмарки над ранковим містом...

Якого ж вони все-таки кольору?

Дорогу мені перетнув грузовик. Великий біло-голубий фургон, задкуючи, з'їхав на панель. Спинився. Шофер звичним рухом розчинив задні дверцята, і двоє робітників, запнутих цератовими фартухами, почали вивантажувати звичні й буденні дротяні ящики з білими важкими пляшками.

З білими? Хіба молоко просто біле?

Я глянув на швидкі весняні хмарки і аж засміявся від задоволення: так от з чим, виходить, їх можна порівняти! От що вони мені нагадували!

Молоко...

Чи не з нього, власне, і починається людське життя...

Молоко — це не юність і навіть не просто дитинство, це — початок. Самий-самий початок...

За молоко подякуймо корові.
Від імені всіх людських немовлят...

Ці рядки поета Доленга я часто згадую. Гарні рядки. Але чи тільки полю слід дякувати за духмяні, теплі буханки, що он їх теж розвантажують біля сусіднього магазина?

А кому ж?

Роботящим рукам...

Високим душам...

Так, саме їм у першу чергу, бо кожен справжній трудівник, справжній герой праці — це насамперед висока й чиста душа.

Про людину такої душі я й хочу розповісти тим юним друзям моїм, яким настав уже час обирати життєву дорогу.

*Ні, я не оповідатиму їм історію виробничих методів, що їх застосовує героїня цієї книжки,— я розповім **історію її душі**...*

Я розповім про людину, яка дуже точно обрала свою дорогу.

Всім серцем зичу успіхів тим, хто мріє стати космонавтом,— небо б їм прихилив. Але не менших успіхів бажаю й тим, хто, готуючи уроки, гортаючи шкільний підручник «Тваринництво», мріє про величні перемоги на молочних фермах...

Пісень, як і людей,— багато.

Пісні, як і люди,— різні.

Я жив у селі, де вершить свій щоденний подвиг героїня цієї книжки доярка Варвара Федорівна Савельєва. Кожен день цієї трудівниці, сам як пісня, просився у пісню мою.

Пісні, пісні, пісні...

Скільки їх?

Почнемо з першої.

Білі-білі хмарки над Харковом, хмарки кольору теплого молока...

ПІСНЯ ПЕРША

1

Сьогодні матуся вдома.

День буденний, а для Варі — свято. Іще вранці впоралася, лад дала і на подвір'ї, і в кімнатах прибрала скрізь, підлогу вимила, вся так і сяє. Річкою у хаті пахне, луками — свято та й годі.

За вікном вітер лопотить маминими «салфетками»— знову у перукарні роботу взяла на день відгулу. Коли вона все встигає? Вчора ж увечері тільки принесла, а зараз сонце он тільки з-за сусідського даху виткнулося, а вже все випрано. Добре, що вчора до маминого приходу води встигла наносити, та ще й найкращої — від Кучинівської криниці.

У дворі стукіт — брати закінчують клітку для кроленят.

— Мамо!..

— Що тобі, доню?

За дверима легкі, пружні кроки — висока, струнка жінка виглядає у прочинені двері. «Яка ж вона гарна...— мимоволі думає Варя і відчуває себе від того ще щасливішою.— Яка вродлива... Невже і я такою буду?..»

А як мама гарно вишиває, які пироги пече... Хвалить її тітка Горпина: «Ти, Агафія, до тіста удатна...» А воно й справді так. От сьогодні: ще ж тільки учинено, а вже від діжі пахне — аж у голові паморочиться.

— Ти мене кликала, доню?

— Та то я так...— і ніби ненароком, ніби між іншим:— Пиріжків хочеться...

Мати сміється.

— Ба яка! Це вже десь там під вечір. Череду нашу з паші приженеш, а пиріжки вже, значить, і — ось вони... Не барися, доню. На плиті — борщ, снідай та йди вже порай худобу.

Худоба у Савельєвих досить-таки жвава. З характером і, головне, з добрим апетитом: кролі за добу не менше мішка

трави з'їдають, а кіз треба ще й ганяти на пашу аж на глинище.

Вимила руки, посьорбала нашвидку і знову — на подвір'я. А там уже на неї чекають. Кролиці висовують мордочки, ворушать ніздрями, ждуть не діждуться: траву, що вранці поклала, давним-давно з'їли. А в хлівці кози мекають.

Кози — одномасниці: всі три — і Галочка, і Берізка, й Емка — білі-білісінькі. А що вже шкідливі... Пильнує ж, здається, очей не зводить, і все одно, то вже не вони будуть, якщо хоч листочок не вхоплять із улюблених Вариних квітів. Біля хати під вікнами — між двома березами — жоржини, матіоли. Сама і садила, і поливає...

— Безсовісні! Як вам не соромно!

Кози, зачувши Варині докори, завжди нашорошують вуха. Ретельно пережовуючи вкрадені листочки, дивляться, дивляться. І — диво!— хитрими своїми, злодійкуватими, ну точно котячими очима... усміхаються!

От усміхаються і квит! Справді ж усміхаються!

Мама у те не вірить. Не можуть, каже, тварини сміятися, немає в них ні думок, ні почуттів. Так-таки і немає? Е, ні! От з цим уже Варя ніколи не згодиться.

— А ти дубцем їх!— радять брати. Вони щойно закінчили майструвати і тепер переносять кроленят до нової клітки.— Дубцем! А не можеш, то давай ми!

Бити? Хай спробують! Ще чого вигадали...

За тими козячими витівками мало про торбину не забула. Припнула своїх підопічних і — в сіни. Ось вона, довгаста, жовта, сама й пошила з рукава старої маминої кофтини. Тепер наче все — ось і окраєць, і сала шматочок, і молоко в пляшечці, весь Варин денний раціон. Тепер можна й рушати. Зараз вона піде... Вийшла па ганок і спинилася.

Глухий притлумлений гул линув з-за річки, з лісу.

Гул ширився, напливав хвилями, ніби раз у раз прориваючись крізь якісь перепони, і все дужчав, дужчав...

Слухала і аж очі заплющувала. Сім, восьмий рік живе на світі, а от не звикла, не може звикнути до цього щораніш-

нього, щоденного, щовечірнього, завжди їй радісного і тривожного двиготу. Ближче, ближче... Гудок... Ще хвилина — і вирине з бору задиханий од несамовитого бігу могутній ФД...

Любить Варя паровози. Вони — як живі, аж рукою погладити хочеться. Мати сміється: «Це вже від батька! Підростеш, теж підеш на залізницю?» Варя на це завжди нічого не відповідає, ну що тут смішного? Вона й справді давно вже вирішила: виросте — працюватиме, як татко.

Згадалось недавнє. Працюючи на залізниці, батько мав право безкоштовно проїхати у будь-який кінець країни. От і вирішив під час відпустки покатати сім'ю, показати світу. Поїхали вони далеко, аж у Баку. Чому саме в Баку? З тим же успіхом Савельєви могли поїхати і до Хабаровська, і до Петрозаводська. Маршрут вибрали навмання. Баку? Хай буде Баку. Принаймні уже сама назва звучала урочисто. «Баку-у... Баку-у...»— це слово Варя навіть співала...

До вагона увійшли, або, як сказав батько, «зробили посадку», пізно увечері. Рушили... Дивилася-дивилася Варя у темну шибку, нічого не видно. Отаке! А татко ж казав — «світу побачимо»...

Так нічого й не роздивившись, заснула коло мами на твердій лаві.

Прокинулася і аж ойкнула: трепетне червонясте світло виповнює вагон, батько, мама, брати — уже біля вікон, кинулася й вона, а там...

Все наче в якійсь казці...

Велетенські заграви коливаються, ходять, ходять, напливають одна на одну. У колихкому мареві, у сяючих клубах пари підносяться дивовижні вежі — височенні, обплутані трубами.

— Домни...— зітхають захоплено брати.— І он, і он... А он ще тільки будується...

Врочистість, грандіозність видовища вражала. І радісно було, і тривожно, і дивно якось, самій незрозуміла гордість виповнювала її.

— Що це?— запитала у татка.

Батько відповів не одразу. Помовчав, дістав люльку, неквапно натоптав самосадом, хоч палити, ясна річ, у вагоні не збирався, він і в хаті не палив ніколи. Потримав люлечку у зубах, витяг і тільки тоді проказав дивним, наче аж трохи хрипкуватим голосом:

— Все це, доню, зробили наші робітничі руки... Все це — наша п'ятирічка... Друга п'ятирічка...

— Еге ж!— вигукнула Варя.— «Друга п'ятирічка»— це ж у нас у Безлюдівці колгосп так називається. Наш колгосп, той, що недалеко від нас...

Батько знову замислився.

— Колгосп, кажеш... І колгосп наш, і оці домни наші, все це однаково наше, і все це разом і є друга п'ятирічка, усе це — одне ціле. Запам'ятай це, доню, на все життя...

— А п'ятирічка... для чого це?

— Не для чого, доню, а для кого. П'ятирічка оця і всі наші п'ятирічки, які будуть,— для нас з тобою...

І, обнявши за плечі, довго розповідав, де й що будується і якою могутньою від цього стане наша країна — усього буде вдосталь: і тракторів, і машин усяких, і сталі, і вугілля, і хліба, і ситчику, і взуття. А щоб скоріше це сталося, треба кожному дбати насамперед не для себе, а для всіх, для всієї країни...

«... не для себе, а для всіх...»

Батько ще довго говорив. Перед самим світанком знову заснула Варя. Прокинулася, а за ранковим вікном — знову будови, будови...

«...не для себе, а для всіх...

...не для себе, а для всіх...»—

гриміли, вистукували колеса. Часто Варя згадує оці батькові слова... І тепер от, на ганку, почула стукіт поїзда і згадала. Так, це вирішено: підросте Варя, працюватиме тільки на залізниці. Робітницею стане.

Поїзд промчав, двигіт знову перелився у нерівний — хвилями — підземний гул, потім і гул подаленів, замовк, розтанув...

Глинище — не близький світ, чалапати до нього через усю Морозівку. Далеко, та можна дійти і з заплющеними очима: не сама йде, кози ведуть — поспішають, натягують мотузки. Так і за село вийшли, спереду кози тягнуть, ззаду торбина підстрибує, б'є по спині.

За селом кози пішли спокійніше, ні-ні та й зупиняться то перед купциками споришу, то біля квітучих кульбаб — пройшли щедрі дощі, зело буйне та свіже.

Сонце припікає, в крислатих осокорах так і заливаються вивільги. Он уже і верба дупляста, скоро і пасовище видно буде.

Кози знов зупинилися, дівчинка роззирнулася — ну точно все навкруги, як у тій казці, що розповідала тітка Горпина,— і дорога, і верба, і дупло... Чи не в таке дупло поліз Котигорошко і потрапив у палац доброго чарівника? Усе закінчилося щасливо: Котигорошко повернувся додому і приніс таткові та мамі скатерть-самобранку та чарівний казанок, що з нього скільки не набирай, а він усе повний...

Дупло у вербі велике, темно у ньому, таємниче...

Дівчинка уявляє, як вона туди залазить, як пробирається під важким склепінням. Тиша... Пітьма... Дивне світло у глибині підземного ходу... І страшно, і радісно — серце так і калатає!

Ще раз поглянула на вербу й зітхнула: в казках все просто. Казка — це казка... От було б так у житті, розстелила б мама оту самобранку, раз — і готово: і борщ, і каша, і пироги. Ні пекти тобі, ні варити, а головне, за ті гроші, які б слід було витратити на харчі, можна було б нарешті купити батькові нові чоботи...

Що він зараз поробляє, її татусь? Іде, мабуть, уздовж колії, у правій руці молоток, у лівій люлька. З люлькою він майже не розлучається. І вечорами, коли щось на ганкові оповідає, і вдень, і в неділю, коли порається на подвір'ї і теж щось розповідає, люлька незмінно при ньому.

Про що б не оповідав татко, чи про залізницю (слово це він вимовляє особливо повільно і багатозначно), чи про село

їхнє Безлюдівку, завжди непомітно переводить розмову на одне: що зараз у країні діється, чим ми усі живемо і далі житимемо. От і вчора, мама в одну душу, щоб татко завтра, як отримає зарплату, зайшов до крамниці і купив нарешті собі щось на ноги. Батько спершу нічого не відповів, та увечері, сидячи, як завжди, з дітьми на ганку, сам про ті чоботи і заговорив. Чи тільки в нього, мовляв, отаке взуття? Он і в матері, і уВарі бач які стоптані. А зайди до крамниці — чи там їх іще й знайдеш... Та чи тільки із взуттям зараз кепсько? А все чому? Почали нове життя будувати. І — майже на голому місці. Що цар нам у спадщину залишив? Ото ж то й воно. Та й не тільки у цьому суть. Країна наша, як острів, навколо вороги й вороги. Не збудуємо свою промисловість, не озброїмо армію, вороги заклюють і загребуть. Всі сили зараз, усі кошти ідуть на промисловість. І правильно, що ідуть.

Важко...

Що важко, то це Варя і сама розуміла.

Ех, було б у житті, як у казці, вона б і не таке ще диво сотворила, щоб таткові й мамі працювалося легше і їлося ситніше. Але де ж вони, оті дива, не було їх ніколи і не буде. Не буває в житті ніяких чудес.

Не буває? А може...

Ось каже ж мама: кози не можуть сміятися, не можуть думати. Вона, Варя, впевнена: можуть! І сміятися можуть тварини, і сумувати, і думати. Та вже сама тварина — це якесь диво: мовчить, ну безсловесна ж і квит, а глянеш їй в очі і зрозумієш, що вона бажає, чого жде від тебе. Очима говорить! Хіба це не диво?

— ...Дівчинко! Гей, дівчинко...

Хто ж це її гукає? Озирнулася — троє молодиць наздоганяють. Де ж це їх Варя бачила? Ага... Минулої неділі була з мамою на базарі, там всі оці троє ворожили на картах.

— Ой, яка ж ти хороша дівчинка, дуже хороша дівчинка...— співуче проказала старша — висока, вродлива, з

великими, мабуть, важкими сергами і з величезними чорними, як петрівська ніч, очищами.— Слухай, хороша дівчинко, а давай-но я поворожу тобі!

— Навіщо?— здивувалася Варя.— Я й так знаю, що далі буде.

Молодиці ззирнулися, щось пробурмотіли одна одній. І знову оката заговорила до Варі:

— Що ж ти знаєш? Ти хоч знаєш, що сьогодні з тобою буде?

— А що?— Варя насторожилася.— Що буде?

— А буде таке, що й очам своїм не повіриш!

— Що? Скажіть! Звідки ви знаєте?

— Я все знаю,— і ворожка примружила свої очища.— Я знаю, наприклад, що живете ви не в розкошах, знаю, що тільки про те й думаєш, як би десь щось заробити та віддати мамі й таткові. Точно? От бачиш, це я тобі вже почала ворожити. Ну, казати далі?

Варя знітилася:

— Кажіть... От тільки... у мене й копійки нема. Хіба що оце...— зовсім ніяковіючи, зняла торбинку.— Ось. Молоко, хліб, сало...

Молодиця подивилась.

Особливо подивилась: і лагідно, і сумовито, і, мабуть, від того вродливе її обличчя стало ще вродливішим.

— Бачиш, і тут я не помилилась: ти справді хороша дівчина, останнього свого, бач, не пожаліла. Ну, нічого, за щедрість твою я тебе щедріше нагороджу. Я тобі не просто поворожу, я тобі такого наворожу, все життя будеш дякувати.

Сховала до свого кошика Варин оклуночок, сіла на придорожній моріжок і дівчині жестом наказала зробити те ж саме. Варя вмостилася поряд.

— Давай руку.

Довго й уважно роздивлялася дитячу, стулену човником долоньку, підносила до очей, промацувала пальцями. Дивні вони були, оті пальці, тонкі, довгі, із сяючими, ніби аж со-

нячними перснями, і просто-таки неймовірно гнучкі. Ну зовсім наче без кісток, гумові й квит! Та ще й м'якесенькі, ніжні-ніжні, немов оксамитові. Жодного мозоля...

Руки ворожки...

Зовсім не такі, як у мами. Вони, ці руки, зроду, мабуть, не працювали. Руки, які вміють тільки одне — творити диво...

Руки — диво...

2

— Хороша дівчинко...— неголосно заговорила молодиця.— Дуже хороша... Так, я не помилилася — саме сьогодні станеться з тобою таке, чого ти і не чекаєш...

Варя аж подих затаїла, але розпитати так і не насмілювалась. Якусь хвилину і ворожка, і дівчина сиділи мовчки.

Нарешті ворожка випустила Варину руку і тихо проказала:

— Як гнатимеш увечері додому, то отут... Отут, де ми зараз з тобою сидимо, побачиш... гроші... Скільки?— подумала і сама собі впевнено відповіла: — Десять рублів... О! Десять! Але ти цих грошей не бери, ти їх мини. І руками, гляди, не торкайся. Гляди! От коли витримаєш, не візьмеш, і як будеш уже до села підходити, то отам... аж он за тополею навпроти тієї чорної брили... просто посеред шляху побачиш...

І знову замовкла, немов до чогось прислухаючись. Мовчала вона досить довго.

— Що побачу? Що там буде?— нарешті не витримала дівчинка.

— Все...— Ворожка повільно підняла свої чорні відьомські очі. Було в них щось таке — глянеш і вже несила відвести погляд. Дивиться дівчина, дивиться, і здається їй — летить, падає у сяючу чорноту.— Все буде!.. Всім... і тобі, і мамі твоїй, і таткові. Все... І на все життя! До смерті горя

не знатимете... Іди, дівчинко, йди. І роби все, як я сказала. Іди і не оглядайся.

Пішла Варя. Торбинки уже нема, і кози — ну геть-чисто усе розуміють — не смикають за мотузки, ідуть повільно і аж в очі заглядають: чого це їхня господиня така стурбована...

А дівчина й справді схвилювалася не на жарт.

На сонечко набігла хмарка, все навкруги притихло, немов причаїлося. Навіть вивільги в осокоровому гіллі замовкли. Тиха, немов оглушена, добрела Варя до глинища, сіла на сухому гарячому горбочку, а потім і прилягла.

Невже правда? Невже збудеться усе, що нагадала ворожка?

І знову перед очима дивні оті руки, випещені — жодного мозолика — ніжні і владні. А що як...

А що, як то руки справжньої чарівниці? Доброї чарівниці...

Розумом усе усвідомлювала: не може такого бути, а серцем — ні... Серцю так хотілося дива. Справжнього дива...

Пливуть, плинуть хмарки. Тихо так, що чути, як кози скубуть бур'ян та далеко десь, мабуть аж за Онищенковим яром, ледь чутний звідси жіночий голос виводить пісню... Леле, який світ високий, небо яке бездонне... І все у цьому світі є, всього досить... Ну не може ж такого бути, щоб у цьому безкінечному розмаїтті усе-усе було тільки, як оте шкільне «двічі по два», «чотири по чотири», що його недавно зубрячив братик. Повинне ж бути у цьому світі щось таке бездонне і незбагненне, таке, ну як... ну хоча б як ота розумна, просто-таки людська усмішка у тварин.

І для дива повинне бути місце у світі.

...Ось вона пожене увечері кози назад, побачить оті десять карбованців і, звичайно ж, нізащо їх не візьме. Піде далі. А далі просто посеред шляху...

«Що ж там може бути?» — розмірковує дівчинка.

Ні, не що «може бути» на отій її вечірній дорозі, а що б у д е...

Дзеркальце... Там буде дзеркальце.

Ні, ясна річ, не таке собі простеньке люстерко, а чарівне. Глянеш у нього — і видно за багато-багато кілометрів, де хто що робить. От зараз, наприклад, подивилася і точно б знала, що вдома робить мама, як працюється таткові. А навіщо? Хіба вона, Варя, і так не знає, що зараз роблять татко й матуся? Все це і так ясно. Отже, там, у куряві на шляху лежатиме не дзеркальце, а...

Ну звичайно ж!

Варя аж схоплюється, аж сплескує у долоні. Звичайно ж, там, у дорожній куряві, лежатиме невеличка, вся аж сяюча, золота чарівна паличка!

Ой-ой-ой! Що тоді буде! Махне наш голова колгоспу нею, а у полі не два трактори, а одразу двадцять два! Посуха, пшениця пересихає,— агроном сяйне паличкою — і ось вам, будь ласка, теплий, густий дощик. Мов із сита сіється й сіється. Та хіба тільки це? Попросять ту паличку на годинку до їхньої Безлюдівської лікарні! І всі хворі вмить одужають... До школи паличку принесуть — і ось уже в усіх учнів самі «добре» та «дуже добре»...

Все скрізь зроблять, і тільки тоді попросить Варя собі ту паличку — на одну тільки хвилинку, змахне вона нею — і в їхній кімнаті, у кутку біля таткового ліжка, так і заблищать так і засяють нові, найкрасивіші, найкращі у світі чоботи...

Стривай... А може, з цього — саме з чобіт — все і почати? Це ж тільки одна мить. І нікому на світі погано від того не буде, що вона, Варя, перш ніж подумати про усіх, подумала про свого татка.

Ні, не годиться! Татко розсердиться. Як він казав тоді, в поїзді, вночі, коли в Баку їхали?

«...треба кожному дбати насамперед не для себе, а для всіх...»

«...не для себе, а для всіх...»

Що ж, так вона й зробить. Батько правий. Бо що ж тоді буде, якщо кожен у нашій країні почне дбати спершу для себе...

За турботами цими, за тривогами минув день і їсти не хотілося. Цілий день тільки про одне думка. А ввечері і зовсім уже було не до їжі...

Жене Варя своїх одномасниць, а вони знов наче і справді без слів розуміють, чого їй треба: не біжать, не рвуться на всі боки, а хутенько, одна біля одної, дріботять-дріботять. І не відстають, і наперед не забігають.

А он уже видно те місце, де лежить — звичайно ж, лежить! — ота десятка, що брати її ні в якому разі не слід. Ось ще ближче, ще... Зараз треба заплющити очі, підійти... Ще крок... ще...

Тут. Варя спиняється, розплющує очі...

Ніде нічого нема!

Сама пилюка та сліди.

Сліди? Ну звичайно ж, хтось побував тут раніше од неї і забрав той червонець. Подумалося таке і аж легше стало. Так воно і є,— заспокоїла себе,— так і є...

Скоріше, скоріш — аж он та тополя. І чорну брилу уже видно. А он...

Дивно, ніколи ще з нею такого не бувало: стислося, закалатало серце — просто посеред дороги, точно на тому місці, про яке казала ворожка, виразно, чітко жовтіло щось довгасте і кругле...

Стрімголов — кози аж шерсть на хребтах настовбурчили — кинулася, підбігла і...

І застигла.

Просто посеред дороги у куряві лежала її жовта порожня торбинка...

Брела додому, плакала і навіть сліз не витирала. Уперше в житті її отак тяжко образили. Ні, нізащо і ніколи вона тепер не повірить, що на світі бувають чарівники. Ні чарівників, ні чудес — нічого цього нема. Є тільки двічі по два, чотири по чотири...

— Чого ти така?! О боже...— мати аж сахнулася.— Хто тебе скривдив?

Варя мовчки прив'язала кіз, мовчки подоїла. Мати, нічого не розуміючи, стояла поруч. Мовчки і до хати удвох зайшли. І вже там, припавши до маминого плеча, хлипаючи, заливаючись слізьми, Варя почала оповідати про свою кривду. Спершу говорила швидко, потім усе повільніше і повільніше, а потім і зовсім замовкла.

Заплющила очі, стоїть, глибоко вдихає повітря. А воно аж хмільне від пахощів.

Були вони, оті запахи, просто-таки дивовижні: всі разом вони існували, наче хором співали, і водночас кожен окремо. Кожен ніби розповідав щось своє, своїм неповторним голоском.

Ось запах макітри. Це в ній сильні і спритні мамині руки товкли макогоном гарячу паруючу квасолю. Ось запах білої квасолі... А ось — цибулька. Мама смажить її особливо...

Варі так ясно уявилося: ось на гарячу сковороду сиплеться дрібно посічена цибуля, одразу ж по кімнаті так і пливуть духмяні пахощі. Ось мамині руки знову над сковорідкою: на вже прив'ялену цибульку ллється сонячно-золотава олія. Як вона прекрасно, неповторно пахне, свіжа, із гарно підсмаженого насіння. Ось знову мамина долоня над сковородою — у кипляче масло порошить борошно. І ось новий, ні з чим незрівнянний запах...

Руки місять начинку, ліплять тісто, саджають у піч важку жаровню. Руки чаплійкою підгрібають жар, затуляють заслінку. Руки застеляють підситок білим вишиваним рушником і кладуть, кладуть на нього рум'яною духмяною гіркою щойно спечені пиріжки...

Варя дивиться на оті пиріжки, на руки — шкарубкуваті, мозолясті, продублені морозом і спекою, смагляві, аж чорні, на білому фартуху. І такими жалюгідними, такими нікчемними здаються тепер дівчинці оті руки ворожки — ніжні, жодного мозолика, м'які, наче гумові. Ні, не можуть,— і це Варя запам'ятає на все життя,— не можуть і ніколи не зможуть сотворити диво руки, які н е   п р а ц ю ю т ь. Дива творити — тільки роботящим рукам...

2 859-3

Варя схиляється над підситком і раптом аж засвічується вся від бурхливого нестримного щастя: ну й дурна ж! Та як же вона могла подумати, що в світі усе тільки таке, як у тій таблиці множення! Є у світі дива! Є!

Ось воно, велике і святе диво — мамині руки...

ПІСНЯ ДРУГА

1

День у Варі починається завжди однаково. Ні світ ні зоря, тільки півні прокукурікали — уже на ногах. Є в дівчини своя турбота: і треба впоратися, поки мама з татком не встали.

Ще у досвітньому присмерку, босоніж по холодній росі поспішала до сарая. Біля самих дверей під кущем щириці — купа битої цегли. Стане, озирнеться, зніме верхню каменюку, а під нею у закапелку завжди пакуночок: то кілька грудочок каші, то скиба житняка. Все це «зекономлює» під час сніданку, обіду та вечері: борщ, знаменитий мамин борщ — з грибами, з квасолькою — завжди такий, що і без хліба та каші наїстися можна.

Візьме пакуночки — й далі. За жоржинами з-під старої цеберки витягне пляшечку з молоком. Власне, коли вже прискіпуватися, то молоко те мало не на половину розбавлене водою, тією, що, здоївши увечері кіз, мила дійницю, та все це — якщо прискіпуватись. Ті, кого годувала, і за таке вдячні.

— Киць-киць-киць...

Чотири пухнасті клубочки кидаються під ноги. Слідом за кошенятами із дірки під стіною сарая вилазить сіра кішка — худа, аж ребрами світить.

Наллє Варя, покришить хліба і стоїть, дивиться, як хлебтають малюки і як, коли вони вже наїдяться, жадібно, але завжди з гідністю їсть їхня мати... Поївши, вилизує черепок, аж блискає зелене денце, і вже по тому — дякує...

Робить це вона мовчки, самими очима, та погляд її такий завжди промовистий — щоразу крім подяки щось нове читає у ньому Варя: то сум, то тривогу, то ніби запитання. Присяде, гладить по худій сірій спинці, і так сумно стає: чим, ну чим тут іще можна допомогти?..

Коли пухнаста сімейка ховається в норі, Варя скликає й інших своїх вихованців. З бадьорим виском збігаються вони хто звідки. Кудлатий — хвіст бубликом — Рябко вистрибує сьогодні із кропив'яних хащів, що темніють у протилежному кінці садиби. Довгаста криволапа Жучка вилазить з-під тину заспана, цілу ніч, мабуть, гасала десь на Квашівці. А двійко білих, уже зовсім немолодих і, мабуть, від того страшенно поважних дворняг із аристократичними іменами Боб і Джим — ті просто виходили із сарая. Імена оті дівчинці не дуже подобаються, та що вдієш, саме так звали їх у колишніх хазяїнів.

На відміну від інших Вариних годованців, дворняги жили майже легально: мама говорила-говорила та й рукою махнула.

Варя дуже ретельно, мало не по крихтині, ділить свої їстівні припаси і завжди сумує — мало, дуже мало у неї харчів, нема чим по-справжньому нагодувати... От хай вона підросте, буде багато-багато працювати, багато грошей заробить і тоді вже зможе по-справжньому нагодувати усіхусіх кудлатих своїх чотириногих друзів. Так жаль їх... Усе б живе нагодувала, усе б живе прихистила, приголубила...

Впорається із собаками, а вже світає, вже мама брязкотить у літній кухні, вже можна і квіти поливати.

Сонце встає. Горобці прокинулися на березах. Чути, як за кілька дворів хтось бере воду з колодязя, чути, як бринькає об цямриння порожній цебер. Ліс шумить,— вітряно, аж сосни поскрипують.

А ось — батькові кроки. Хай тисячі йдуть і серед них татко — ходу його упізнає. Ось чути — посідали, снідають...

— Агафіє Яківно...

Варі — смішно: маму він завжди називає Гапою, а тут...

— Агафіє Яківно, а чи знаєте ви, що дочка ваша вже зовсім доросла...

Мати щось відповідає, дівчина слухає, слухає, та, так нічого і не розібравши, всміхається: яке це щастя бути дорослою! А вона, Варя, таки й справді доросла — ще б пак: завтра — до школи...

Вчора вмовила-таки, вблагала, приймають її до першого класу, хоч до восьми їй іще цілий рік. Отже завтра — уперше...

Рипнула хвіртка — це уже татко на роботу пішов. Щоранку в один і той же час рушає, хвилина в хвилину. Сусіди говорять: «По Федору Федоровичу годинник можна перевіряти». Скоро уже й мама піде, їй теж пора.

Отак — щоранку. Звичайно ж, наче дрібнички, а все одно кожного ранку в цей час так гарно чомусь стає Варі на серці, так щасливо. Чому? Ні висловити, ні навіть зрозуміти цього до кінця вона ще не може. Але так їй хороше: все оце — і сонце, і оті квіти, що пахнуть на усе подвір'я, і цуцики, і кішка з кошенятами,— всі вони їй рідні, всі з півслова її розуміють, а вона їх — і так, без слів...

«Який добрий, який ласкавий світ...— думає дівчинка.— Як гарно, що всі, всі на світі — друзі... Всі — друзі... Гарно...»

Так щоранку, так і сьогодні. Проводила татка з мамою, вийшла за хвіртку, а за лісом знову, як і вчора, і позавчора, і всі її сім років — радісний, хвилями напливаючий залізний гул. Поїзд...

Батьків поїзд. Чому батьків? А для Варі всі поїзди — батькові, і не тільки поїзди, все, що так чи інакше пов'язане із залізницею, все це — татко...

Зайшла у двір, причинила хвіртку. Як приємно іти босоніж: ранок, а земля уже тепла-тепла. У кімнаті ж — навпаки: підлога прохолодна, ну точно як той пісочок — тугий, ранковий, біля самих хвильок Брідка...

Брати вже поснідали, старший — Микола — читає якусь

книжку, Мишко перебирає зошити. Братам завтра теж до школи, але вже не до першого класу, як Варі.

Варя дивиться на хлопців, на великі, прикрашені рушниками, портрети татка й мами, і знову тепла хвиля щастя підступає до серця: який добрий світ... Всі, всі люди на світі, всі, кого вона тільки не зустрічала,— такі ж добрі й лагідні, як мама й татусь, як братики...

Всі? А ворожка?

Так... Ворожка й справді не зовсім добра. А точніше — зовсім недобра.

Дівчинка задумується, але ненадовго: все ясно! Ворожка ота просто погано вихована. Просто їй з дитинства ніхто вчасно не пояснив, що обдурювати людей — нечесно. Треба їй все це пояснити, і вона теж стане простою й доброю людиною...

— Варю,— це Микола,— а ти не забула, що твоя черга йти по голиння?

— Ні, ні, не забула, зараз іду.

Взулася, взяла ряднину, легенькі дерев'яні граблі. Треба поквапитися, скоро уже й кіз гнати. Добре хоч ліс під боком.

Перебігла через місток і не втерпіла-таки, спинилась. Ось вона, її річечка, її Брідок. Чагарі, верби над водою... От би скупатися. Ні, часу обмаль.

Нагребла голок, нагромадила хутенько на розстелене рядно, позв'язувала кінці і — за плечі. Важкувато-таки. Ну, нічого, зате на довше буде.

Насилу донесла. Тільки на поріг — а в них гості: тітка Горпина. Бідкається — дні переплутала: думала, у Вариної мами сьогодні відгул, а він, виявляється, був учора.

Тітці Горпині, сестрі батька, у їхній хаті завжди всі раді. Микола уже й пічку розпалив, поставив чайник, сипнув козам трави — на пашу можна заради такого випадку погнати й пізніше. Мишко й Варя накрили на стіл.

Тітка напилася чаю і, як завжди, почала згадувати. Хлопці й Варя ловили кожне слово...

Тітка оповідала про давнину. Село їхнє не завжди було таке, як нині. Колись, коли ще самої й тітки не було, Безлюдівка і справді славилася безлюддям. Лункими морозними ночами сільські завулочки відвідували вовки. Загляне сіроманець і — в ліс, а в селі ще довго, до самого світання виють пси...

Безлюдівці ще й трьохсот років немає, а Хорошів, той, мабуть, споконвік стояв. Є там стародавнє, ще скіфське, городище, давні-давні кургани... І Безлюдівка сама почалася від Хорошівського мосту. Куточок той — найдавніший у селі — звуть Залучкою: за луками, понад річкою Уди, селилися хорошівські козаки. Пізніше почали будуватися понад горою. І той куток назвали Нагорівкою. Потім, коли згорів ліс і піском стало заносити Нагорівку, люди вибиралися і селились у Кирбабівці (там жили всі на прізвище Кирбаба), і те нове село назвали Запісками, або ж Новою Безлюдівкою... Так поступово вулиця за вулицею, куток за кутком забудовувалося, росло село. Землі були не дуже родючі, і тому чимало безлюдівських козаків почало чумакувати.

Тітка сьорбає чайок, прихвалює мамині макорженики і, всміхаючись, починає оповідати, як чумак волами віз лист у Харків.

— Волами?— не вірить Варя.— Так пішки ж, мабуть, швидше можна дійти.

Тітка сміється:

— Так то ж пішки... А що люди скажуть? Зовсім,— скажуть,— збіднів. От він і їде, як хазяїн... Волами їде. Вкине листа синові на фронт, побазарює, переночує і на другий день увечері буде вдома. Пішки, ясна річ, за день можна змотатися туди й назад. До Харкова тут скільки... кілометрів десять?

— Тринадцять,— авторитетно уточнює старший Микола.— Тринадцять. Я у сільраді питав.

— Ну це звідки рахувати,— починає суперечку Михайло, та Варя перебиває:

— Тітко Горпино, от ви сказали: «синові на фронт». А на який фронт, яка тоді війна була? З ким?

Тітка відсуває порожню чашку, змітає у долоню крихти.

— Страшенна була війна... Багато хто з нашого села не повернувся. Ваш татусь теж мало головою не наклав...

Микола нахмурився, він, видно, уже про це чув, а Варя й Мишко так і кинулися:

— Розкажіть!

І тітка почала оповідати. Говорила вона повільно, ніби сама вдивлялася в те, про що згадувала. І Варі теж ніби виділося все, що оповідала батькова сестра. У Варі так часто буває: слухає чиюсь оповідь чи пісню, заплющить очі і немов усе бачить — усе, про що оповідається чи співається.

2

...Снаряд вибухнув над самим бруствером. Гарячим повітрям, смердючим пороховим димом вдарило в обличчя. У татка все попливло перед очима, і він знепритомнів. Коли прийшов до тями, навколо нього уже стояли німецькі солдати.

Полон.

Неволя.

Жили в бараках. Піднімали їх рано, гнали на роботу. А їжі — майже ніякої. Багато хто помер з голоду. Тоді татко надумав утекти. І втік з двома товаришами. Цілий день просиділи вони в болоті, а як смеркло, виповзли на узлісся. А за тим лісом починалося село. Придивилися, яке подвір'я найбідніше, і коли вже зовсім стало темно, тихенько постукали у хвіртку.

Відчинила бабуся. Тільки глянула — одразу все зрозуміла.

...Фрау Марта жила сама. Єдиний син Ганс на фронті пропав безвісти. Щоправда, сусіда, рудий Мюллер, шинкар

і лихвар, коли про те заходила мова, усіх запевняв: Ганс у росіян в полоні, знає він цього волоцюгу. Думка, що так воно, мабуть, і є, тішила Марту. Про це, не криючись, і втікачам розповіла. Сховала усіх трьох, добре нагодувала, навіть шнапсу по чарочці налила: може, там, у Росії, якась російська мати і її синка прихистить...

Сусіди нічого не помітили, а рудий Мюллер і поготів — ніколи йому, і своїх справ вистачає. Справи у нього веселі — господарство росте, син Фріц грішми справно допомагає. Він у таборі для російських військовополонених якесь начальство, «в самій канцелярії засідає, під портретом кайзера»... Фріца того знає увесь табір...

Марта сказала:

— Якось, синочки, проживем. Сховаю вас... Може, дождемося того часу, коли війні кінець настане. А як почнуть полонених обмінювати, тоді й об'явитесь.

Легко сказати... Війні отій і кінця не видно, а таткові щоночі сниться Безлюдівка. Особливо коли вітер уночі на вулиці шумить.

Одної такої вітряної ночі не витримав. Вдягнувся, попрощався з товаришами та старенькою і рушив на схід.

Далеко не дійшов, на другому кінці села його схопили.

В канцелярії табору під портретом кайзера і справді сидів рудий веснянкуватий здоровань. Він дуже спокійно, ввічливо почав розпитувати: де цілий тиждень був? Де зараз інші втікачі?

На друге питання відповісти найпростіше: не знаю. Не знаю, та й по всьому. Як тільки втекли, кожен пішов сам. А от з першим питанням було тяжче. Сказати, що цілий тиждень без усякої їжі просидів у лісі і зараз виглядає набагато справнішим од усіх товаришів по табору — в це ніхто не повірить. Подумав-подумав і витяг з кишені коробку із сірниками, показав на свій солдатський казанок. Пояснив: ночами підкопував на городах картоплю, варив на вогнищі, тим і харчувався. А жив і справді у лісі.

Фріц уважно вислухав, подзвонив у дзвіночок — зайшли

троє здоровенних наглядачів. Очима наказав: робіть своє діло. І ті почали робити. Зв'язали, поклали на підлогу, довго й старанно били.

— Ну що,— знову запитав Мюллер,— скажеш, хто тебе переховував і де зараз твої друзі?

— Не знаю...— прохрипів, непритомніючи від болю.

Фріц підняв палець угору, і наглядачі кинулися прив'язувати до ніг утікача мотузки, накинули їх на гак, угвинчений в стелю, і підвісили закривавлене тіло головою вниз.

— ...Так він нічого їм і не сказав,— закінчила оповідь тітка Горпина.— Потім, уже після революції, коли обмінювали полонених, то німці звідси їхали здорові, як огирі, а наших з вагонів попідруки виводили. Було це весною...

Сидимо якось увечері, а у хвіртку хтось як застукає.

Батько — наш батько, твій дід, Варю,— виглянув, нікого не видно, а у хвіртку знов стукають. Батько занепокоївся:

— А піди-но, стара, спитай, хто там. Може, голодний, так поклич, хай чоловік поїсть.

Мати вийшла — якийсь незнайомий.

— Ви до кого?

— Та до вас же... Можна?

— Заходьте...

Незнайомець зайшов до кімнати, сів край столу, поглянув навкруг і сльози витирає:

— Та невже ж ви мене не пізнаєте!..

І тут тільки мати заголосила:

— Ой, синочку ж ти мій, синочку...

3

— Отаке було. Страшне... Страшно і згадувати...— тітка зітхнула, перехрестилася.

Тітка пішла. Хлопці погнали кіз — Варя і не просила, самі вирішили: завтра ж у неї такий день, вперше до школи...

І от Варя знову сама на подвір'ї. Наносила води, збігала

по траву для кролів, а в голові — одне: от тобі й добрий світ... Не такий він, виходить, і добрий... Он що розповіла тітка. Ну не все, ясна річ, на світі страшне. Скільки ж є гарного, радісного, таємничого: кози сміються, тварини очима розмовляють... А сонечко, а квіти, а ліс, а Брідок, а верби, а мама з татком, а братики...

І все ж таки світ — страшний. Страшний, бо в ньому стільки горя, і в ньому живуть оті страшні недолюдки, які мало не замордували татка...

За цими роздумами і день минув.

Батько сьогодні прийшов раніше, ще б пак, завтра ж його доня йтиме до школи. Та й получка сьогодні.

Увійшов веселий, очі сміються. Став на порозі і подає пакуночок:

— Це тобі від зайця...

Розгорнула: булочка і улюблений її голландський сир.

Увечері, коли вся сім'я, як завжди, сиділа на ганку, Варя, тулячись до татка, спитала:

— Татку, а світ — страшний?

— А ти як думаєш?

— Думаю — страшний...

— Чого?

— А тому, що в ньому живуть не тільки люди, але й оті, оті, що тебе мучили...

І переказала тітчину оповідь.

Батько довго мовчав.

— Не просто все це, доню, дуже не просто... Фрау Марта — вона ж теж німкеня... Та хіба вона одна...

І почав розповідати про Німеччину, про німецьких комуністів, про німецьких робітників, як важко зараз їм доводиться — Гітлер уже при владі. На майданах німецьких міст вбивають демонстрантів, палять книжки...

І знову, як тоді, коли слухала тітчину оповідь, слухаючи татка, Варя аж наче бачить усе оте, про що він розповідає.

І почуте оживає в її буйній уяві, вочевидь постає перед нею.

— Тисячі німецьких робітників уже в тюрмах,— тихо оповідає батько. І в голосі його смуток.— Тяжко, доню, дуже тяжко, але ми — переможемо...

— Ми?— перепитує Варя.— Не ми — німецькі робітники...

— А це значить — і ми. Ми з ними, із робітниками усього світу,— одне. Ми всі разом — робітничий клас.

— І я?— недовірливо, несміливо запитала Варя.

— Аякже! — аж посвітлішав батько.— Ти — в першу чергу... Ти — наше майбутнє... Ти ж ким будеш? Робітницею? Значить, і ти.

Надходила ніч. Захід вогнився на спеку, на гарячі вітри. На диво тепла стояла погода. Завтра ж перше вересня, а вечори такі теплі — аж задушливі. І наче все теплішають і теплішають, ніби знов літо повертається.

Село засинає поволі. На вулиці уже темно, у прочиненому вікні зорі. Над Вариною головою зовсім не по-вересневому дзижчать комарі.

Корови замукали на колгоспній фермі... Цікаво там? А звісно, мабуть, цікаво — у корів очі такі розумні... Ну й що? Цікавого багато на світі. Але вона, Варя, уже вирішила, уже обрала дорогу. Вона буде робітницею, на залізниці працюватиме — це вже точно.

Пахнуть матіоли з вікна, а з підлоги — полинок, на ніч мати притрусила. На ганкові — тато. Тихенько, ледь чутно, наспівує свою улюблену — про широке село під горою, про червонеє військо, що йде волю захищати. Не спиться щось йому сьогодні... А за лісом уже двигоче вечірній поїзд. Ближче, ближче... Уже на мосту...

«Це вирішено,— думає Варя, засинаючи,— це твердо вирішено, буду, як батько...»

І так ясно знову на душі. Такий світлий світ... По-новому світлий... І вже крізь сон Варя щасливо всміхається: «Ми — клас... Ми — робітничий клас...»

І почалося у Варі зовсім нове життя. Щоправда, відчула це вона не одразу. Перший день у школі, сонце, квіти, галас на шкільному подвір'ї, промови директора, завпеда, викладачів, перша зустріч з Ганною Семенівною — першою своєю вчителькою. Все це приголомшило, але промайнуло наче раптово. Промайнуло, і тільки тоді, коли почалися уже звичайні шкільні будні, дівчина усім своїм єством відчула — все в неї тепер нове, і сама вона зовсім уже не та.

Найбільше сподобалася Варі Ганна Семенівна, з усіх, кого побачила в школі,— найбільше. Невеличка на зріст, кругловида, сива-сива, вона завжди приходила до школи раненько, завжди зустрічала своїх вихованців. Діти її одразу ж оточували, дівчатка горнулися, як до матері, хлопчики билися за право стати ближче до вчительки. І для кожного знаходила ласкаве материнське слово. У того питала, чи снідав, у тої, чи допомагала мамі.

Варі здавалося: перші дні у школі — довгі, як роки. Потім дні стали наче звичайними. А пізніше навіть аж зменшилися. І не помітила, як минув перший рік. Другий пройшов іще швидше. А от третій...

Третій рік запам'ятався на усе життя. Не так рік, як один день цього року — такий собі, ніби і звичайний квітневий день.

Зранку накрапав дощ. Поки добігла до школи, геть уся змокла. Перший урок — письмо. Так тремтіла від холоду, що навіть літери в зошиті трохи шкутильгали. На другому уроці трохи зігрілася. Після третього вибігла на перерві — хмарно, наче аж присмерком, а дощу вже нема і на вулиці потеплішало. Побігала, ще більше зігрілася і вже не мерзла. Продзвенів дзвінок, усі посідали, і тут Ганна Семенівна каже:

— А зараз ми всі замість уроку підемо... в гості.

У класі зчинився галас:

— Куди?

— До кого?

— Портфелі брати?

Учителька підняла руку, клас затих.

— Портфелі брати. З гостин — по домівках. А от де ми з вами будемо гостювати, це вже я вам зараз не скажу. Нехай покортить.

Спершу це всіх дуже зацікавило. Дорогою кожен висловлював різні здогадки. Особливо фантазували хлопці. Один казав: «Ну звісно — на аеропорт, всіх кататимуть на літаках!» Другий запевняв: «Ні, до парашутної вишки. З парашутом стрибатимемо». Третій чомусь був переконаний, що їх повезуть на екскурсію у військову частину і покажуть нові швидкісні танки.

Дуже скоро з'ясувалося: на колгоспне подвір'я привела своїх вихованців Ганна Семенівна.

Настрій одразу ж підупав.

— Чи й не диво!— загули. Та вони не по сто, по двісті разів бігали вже цим двором. Усі куточки тут знають, як у своїй хаті. Ну що тут нового, що тут цікавого...

Ганна Сергіївна всміхнулася:

— Нема, кажете, нічого цікавого? А я думаю — є. Не поспішайте з висновками.

Ні, Варя не поспішала. І перечити не збиралася. Для чого? Учителька права: і в колгоспі цікаво працювати. От тільки — кожному своє. Що ж стосується Варі, то вона працюватиме на залізниці. Це вже вирішено. Раз і на все життя.

Дитячий гурт на чолі з Ганною Семенівною перетнув подвір'я і зупинився перед стареньким нещільним парканом.

— Ось ми і прийшли,— мовила вчителька.— Прийшли в гості...

— Му-у-у...— почулося з-за огорожі.

Хлопці зареготали:

— В гості до телят!

Ганна Семенівна почекала, поки всі замовкнуть, і почала *знайомити своїх вихованців з телятницею. Жінка виявилася* небалакучою. Кивнула на колодки — сідайте, мовляв, одвернулася і по хвилі зовсім наче забула про дітлахів. Напувала телят. Підставить котромусь відерце, почекає, поки той нахлебтається досхочу, а потім білим чистим рушничком витирає мордочку...

Немолода, присадкувата, з крупними рисами обличчя, зовсім наче неприваблива, а от одразу чимось сподобалася Варі. Дивна річ, все у цієї жінки наче звичайне: і обличчя, і постава, і руки,— великі, вузлуваті пальці,— натруджені руки, все наче таке вже буденне, а от придивишся — ні, не буденне, зовсім не буденне...

І в роботі її відчула дівчина щось дуже-дуже непросте. Ось витерла мордочку в одного теляти, підходить друге. І до того, як напитися, майже кожне гляне на свою годувальницю. Та як гляне! Ну точно, як ота сіренька кошача мама, що її Варя і сьогодні, як і щоранку, разом з її пухнастими діточками пригощала із черепочка.

Як кошача мама?

Дівчинка придивилася. Ні... Ну як же це вона могла порівняти. Ні, зовсім не так, зовсім інакше дивилося телятко.

Кішка поглядала на Варю, як на свою, хоч і добру, і щедру, та все ж таки г о с п о д и н ю. І так по-старечому поглядала, сумно-сумно, наче аж зверхньо: все, мовляв, мені ясно, все я краще од тебе розумію — не дозволяють тобі брати мене з дітьми до хати... Так дивилася кішка. У телятка ж, навпаки, погляд був зовсім як у дитини. Немов до мами, притупцяв до телятниці, підвів на неї очі, і стільки в них було світлих та наївних радощів, так вони багато хотіли розповісти... І кожне телятко — про своє. Ось в оцього, в білого з брунатними плямами на боках, в очах так і яскрять спогади про учорашнє сонечко: таке воно тепле було, таке привітне. А в отого, попелястого з зірочкою на лобі — щось про травичку: в щілинки між парканом травинки, бач, про-

совуються. Смачні, мабуть, а зірвати — ніяк... А в отого рудуватого — пустощі: от вирватися б з огорожі, улучити мить. Ото б набігалося...

— Стій, стій...— заспокоює жінка.— Ще набігаєшся. Твоє ще все попереду...— це до одної телички, а ось вже до іншої:— Ну, як тобі сьогодні? Чого зажурена? Хто тебе скривдив?

І засмучені очиці наче світлішають.

— А ти на кого набурмосилась? Чого ти на неї так? Чим вона тобі не догодила?

Варя дивилася, дивилася і чим довше стояла, тим сильніше й сильніше охоплювало її тривожне й радісне відчуття: вперше, вперше в житті бачила вона людину, котра, точнісінько так, як і вона, Варя, відчуває, р о з у м і є мову очей тварин.

Це було так прекрасно... Це перехоплювало подих не менше ніж отой дивовижний, рідний залізний двигіт, який саме в цю мить знову наближався з-за лісу. Звідси, із колгоспного подвір'я, добре видно і залізничний насип, і ту місцинку у високому бору, де от-от вирине паротяг...

Дівчинка подивилася на ліс, на колії і знову перевела очі на телятницю:

— А можна й мені?...

— Що — можна?— не зрозуміла жінка.

— Та... напувати... Як ви.

— Будь ласка. Он візьми оту цеберку, а отам у бідонах — молоко. Збий оскому. А втім — хтозна... Чого не буває. Може, підростеш, телятницею станеш. А то у мене двійко таких, як ти, одна каже: «Я льотчицею буду». А друга в артистки готується. А хто ж, кажу, телят вирощуватиме. Сміються...

Жінка й собі усміхнулася...

Та Варя вже на неї не дивилась — дивна, досі ще не знана радість охоплювала дитячу душу. Ніколи вона тут раніше не бувала, а от відчуває, немовби колись все це бачила, а тепер от знову впізнає. Рідне їй тут усе, вона знову у тому,

такому таємничому і такому знайомому Живому Світі, де кози сміються, тварини розмовляють...

Варя захопилася і не помічала, як уважно й лагідно дивилася на її роботу стара вчителька...

Варю у класі звали «розбідова». У всьому їхньому третьому «А» була вона чи не найбільшою витівницею — жвава, рухлива, винахідлива. Першою кидалася на захист, коли зобижали слабшого, першою намагалася підказати, коли хтось потерпав біля дошки. Розбідова, а тут, бач, притихла, наче аж принишкла, ніби не телят напуває, а пісню гарну слухає.

Ганна Семенівна підійшла до дівчинки, обняла за плечі.

— Ну як? Цікаво?

Нічого не відповіла. Може, і самого питання в ту мить не почула. Хлопці й дівчатка теж стояли незвично притихлі. Впоравшись, телятниця довго розповідала, як вона працює, і знову заговорила про своїх дочок: немає у неї зміни, немає...

Додому Варя пішла не одразу.

Розмахуючи жовтим своїм портфеликом, добрела до містка, постояла, подивилася на Брідок, на небо — пливуть хмарки, низько-низько проносяться над бором, мало не чіпляються за вершини дерев... Повернулася і, сама не знаючи чому, пішла в ліс.

У вузькій просіці зовсім уже по-літньому пахло грибами і ще чимось незвичайним і гарним — чи квітами якимись, чи ягодами...

Просіка вивела на стару, забуту дорогу. За перехрестям тьмяно проти похмурого неба зблиснула вода. Варя спинилася: торік в оцій улоговині наче сухо було, а зараз справжнє озерце. Зима була снігова, от воно і з'явилося. Народилося просто серед лісу і живе, дихає, хлюпає чистими хвильками на піщаний бережок.

Варя дивилась і щасливо усміхалася: озерце теж було справжнім дивом. Не було, не було, і ось є. Ба яке... На

Герой Соціалістичної Праці Варвара Савельєва серед товаришів по роботі.

Депутат Харківської районної Ради народних депутатів Варвара Савельєва завжди допоможе і словом, і ділом.

дні — травинки, чорне замулене гілляччя. Якісь водяні комашки біля самої поверхні сновигають. А придонні сутінки аж мерехтять: метушаться, рояться крихітні химерні створіння. Ціле присмеркове царство... Таки справді присмеркове — не розбереш навіть, якого кольору травинки — просто чорні а чи темно-зелені...

Озерце неглибоке, але це — якщо дивитися прямо, а поглянеш скраю і не збагнеш: де дно? Сіра похмура глибина. Пливуть, пливуть у ній, сунуть хмари,— кошлаті, розпатлані, темні, аж сиві, по краєчках. Озерце зникло: під ногами на лісовій дорозі — небо. Безодня — аж дух забиває...

А глянеш прямо — дно, маленький, присмерковий світик.

І раптом нове диво! У світику тому усе раптово починає змінюватися. Гілляччя із чорного стає ясно-брунатним, підводні комашки, що танцювали біля самої поверхні,— красивими синюватими жучками, а травинки... Травинки так і спалахують живим зеленим огнем. У світику — с в і т а є...

Сонце... Сонечко вийшло!

У лісі вже сонце. Кожна гілочка, кожна краплинка — мов сліпучий ліхтарик. І Варі здається: сонце — воно зараз і в ній...

І раптом — вперше у житті — дівчинка відчуває: ніколиніколи не зможе вона назавжди покинути оцей ліс, озерце, дорогу, село. Її село...

Якою красивою здається зараз дівчині ота жінка, ота її така буденна і така наче звичайна робота біля телят...

Дивно Варі, дуже дивно. Їй досі було просто гарно щодня зустрічатися з отими усміхненими козами, вдивлятися в мудрі і смутні очі кошачої мами. Але до сьогоднішнього дня весь оцей світ-казка, світ-пісня, Живий Світ просто радував. Радував і все. Сьогодні ж вона зрозуміла: саме отут, в її селі, у її Живому Світі, радощі оці можуть стати для неї великим і справжнім ділом...

5

Шумить, шумить листячко на високій стрункій тополі. Скільки це йому, оцьому дереву? Варя спинилась. На скільки оця тополя старша од Варі? На рік, на два? Над самим Зміївським шляхом виросла, якраз проти Вариної школи. Хто ж її тут посадив? І чи тільки її?

Поставила долі свого портфелика, роззирнулася. Ні, он ще одна і теж над дорогою. А от ще і ще... І всі точно такі, як оця,— усі, мабуть, одного віку.

До школи ще рано, можна трохи поблукати. Сонячно сьогодні, день голубий, барвистий. Варя пройшлася біля школи, хотіла заскочити до тітки Горпини, але роздумала: можна і на урок запізнитися. Пройшлась іще раз і вже коли була біля шкільної їдальні, колишньої куркульської хати, здалеку побачила знайому постать. Директор, Петро Андрійович... Високий, кремезний, він, як і завжди, йшов у оточенні цілої дитячої юрби.

Петра Андрійовича Зимовського у школі любили. Читав він історію у старших класах. У Вариному 5А не викладав, але під час перерви часто розмовляв і з п'ятикласниками і ще молодшими учнями. Малюки його особливо шанували, тільки побачать у коридорі — і вже біжать — обліплять, метушаться, так і рояться навколо нього.

І Варя, і всі її товариші знали, що Петро Андрійович цікавиться давниною села, тож і питали його, чому це кутки Безлюдівки так називаються — Підборівка, Морозівка, Зозулівка. От і зараз уже здалеку Варя почула — саме про це хлопці розпитують.

— Ну це просто...— всміхається Петро Андрійович.— Підборівка — он вона, на піщаних горбах... Підборівка — бо під бором. Біля самого бору... Морозівка — там дуже снігами заносить. Долина там, низ, річечка Студенок... Зозулівка — прізвище там у всіх одне, самі Зозулі живуть... Шляхівка — це та частина села, через яку проходить шлях із Змієва на Харків, на базар...

Порівнявшись із товаришами, Варя пристала до гурту, йшла, слухала. Шляхівка, Морозівка — з дитинства знайомі, рідні назви. Схотілося і собі щось спитати.

— Петре Андрійовичу, а чому це тополі над шляхом усі однакові? Що, їх в один час посадили?

Директор уважно подивився на дівчину, поклав їй руку на плече.

— Це уже набагато складніше. З якого ви всі класу, з одного чи з різних?

— Я — з п'ятого «А»,— мовила Варя.

— І я!

— І я!

— І я!

Майже всі тут були Вариними однокласниками.

— Все ясно,— мовив Петро Андрійович. Помовчав і додав:— Учителька ваша захворіла, і якраз я буду у вас на першому уроці. От і поговоримо про ці топольки... Тут, друзі мої, історія дуже й дуже серйозна. Домовилися? Ну от і добре...

Тихо в класі. На жодному уроці не було в них ще такої тиші. Тихо оповідає директор, і кожен аж подих затаїв.

...П'ятдесят три вершники спішилися серед степу. Старший оглянувся, розправив вуса:

— Тут. Тут і почнем.

Вітер рвав бурку, жбурляв під ноги колючі клубки перекотиполя, на обрії з темних холодних хмар звисали сиві пасма. Старший неквапно скрутив цигарку, на шаленому вітрі, склавши долоні кубелечком, черкнув сірником, припалив і, з насолодою затягнувшись, повторив:

— Почнем тут...

І почали.

Хлопці працювали завзято, спершу поскидали шинелі, а потім і будьонівки.

Так весною 1929 року під Харковом за висілком Лосєво народилася і почала своє нелегке славне життя комсомоль-

ська червоноармійська комуна. Заснували її бійці 3-го Харківського полку зв'язку. Власне, утворили вони її не тут, у степу, а набагато раніше, іще там, у армії. В степ вийшли уже комунарами...

Невдовзі до п'ятдесяти трьох комунарів приєдналися одинадцять випускників колонії імені Горького.

Всі комунари трудилися від душі. Закон собі встановили простий: бухгалтер ти а чи коваль, та коли на полі жнива, то будь добрий, одпрацюй день на своєму місці, а на ніч разом з усіма — в поле. Коваль намахається молотом, а вночі береться за косу, бухгалтер вранці, після безсонної трудової ночі, сідає за стіл, щоб підписати якісь папери, а мозолі такі — ну ніяк оту ручку узяти і квит. І ніхто нікого не підганяв, сам кожен рвався туди, де тяжче. Та ще й співали... Як вони співали... Особливо любили свою, армійську, рідну ще з фронтів громадянської війни:

Ой видно село,
Широке село під горою.
Ой там іде військо,
Червонеє військо до бою...

Слухає Варя — та це ж батькова пісня! І татко її любить співати, коли працює...

...П'ять років проіснувала комуна, і всі оті п'ять років важко доводилося комунарам, а перші місяці, перший рік — і поготів. І що правду таїти, не всі з тих п'ятдесяти трьох витримали іспит. А от з вихованців Макаренка жоден не покинув поле.

Тільки почали обживатися, а тут новина. Та ще й яка! Дух захоплювало від гордощів за свою країну, за свій час: тут, саме на їхніх полях, почнеться будівництво велетенського тракторного заводу...

Довго шукали, куди перевести комуну, нарешті вирішили: на околицю Безлюдівки, в маєток поміщиці, котра ще до Жовтня кудись повіялася. В будинку її, у семи кімнатах, розмістилася вся комуна — всі сімдесят чоловік. Спали де

тільки можна — і у кімнатах, і на горищі, і в канцелярії на столах, поклавши рахівниці під голови...

По-різному ставилися до комунарів селяни. Комнезамівці [1] відверто раділи: наша бере! І голова сільради став почувати себе упевненіше. А глитаї аж зубами скреготали. На всякі підлості йшли. Сіно із комунівських скирт крали. Комунари вартували. Куркулі стріляли по них. Не раз і не двічі над мирним нічним степом свистіли кулі. А коли комуна звела перший свій житловий будинок — великий, з великими вікнами (назвали його Червоний Дім), то й до тих високих вікон підбиралися куркулі з обрізами. З маузерами ходили, з гранатами. Навіть дітей комунарських і тих ненавиділи — підстерігали, кидали в них каміння, били. При зустрічах з дорослими комунарами цідили крізь зуби:

— Нічого у вас не вийде... Земля власність любить...

Власність...

Що ж, так воно й є, нива таки справді не може бути нічиєю. Але правда й те: стомилася вона, годувальниця, тяжко, смертно стомилася від кривавої власності одиниць, одинаків, одинців... Віками вимріяла хлібодарниця той час, коли не дві загребущі руки — сотні, тисячі, мільйони змозолених тяжкою працею на ній почнуть володіти нею, повновладно господарювати...

Що ж, це правда, ниві потрібні господарі. Та ще більше їй потрібна — необхідна! — чиста, безкорислива любов, вірне служіння землі, як матері усього сущого, матері для всіх...

А чи здатні були оті зажерливі й захланні одинці, одинаки, одиниці саме на таке служіння для всіх?

— Голодранці!.. Сірома!..— сичали куркулі на комунарів.— Прахом вам усе буде! Прахом! Понадіваєте свої шинелі та й підете туди, звідки прийшли!

— А це вже брехня,— спокійно всміхалися хлопці у будьонівках.— Не ми підемо, а ви підете. І підете назавжди.

---

[1] Комнезам у Безлюдівці почав свою діяльність 1920 року.

Ненавиділи багатії комунарів. Ненавиділи і боялись: в шинелях, бач, ходять... Дисципліна у них... Ні пияцтва, ні хуліганства... Порядок...

А комуна і справді жила за своїм порядком. Всі порушення обговорювалися на засіданнях ради комуни. Крім ради, було ще правління з п'яти чоловік. На збори ради, а чи правління завжди приходили всі комунари. Ніхто нікого не кликав — ішли самі. Збиралися хвилин за п'ятнадцять. І кожен обов'язково виступав...

Багато національностей було у комуні — і росіяни, і українці, і євреї, і австрієць один — з полонених, назад, до Австрії, не міг повернутися: революціонер...

Секретарем парторганізації був поляк Сигізмунд Добровольський — всі п'ять років існування комуни був парторгом і всі п'ять років працював у тій же комуні ковалем. Бухгалтером трудився естонець Іван Вент. До комуни Вент прийшов з Першої Кінної армії.

Жили дружно, усім ділилися — і лихом, і радістю. За рішенням правління всім пошили гарні костюми, кожен собі і матеріал обирав, і фасон... Взуття розподіляли.

Викликали якось одного комунара і кажуть:

— За рішенням правління тобі дадуть черевики. Який в тебе номер?

Той тільки зітхнув:

— А я знаю? Я їх носив хоч раз у житті?

— Ну... на, міряй...

Поміряв:

— О... Гарно... Оце вперше у житті буду в черевиках ходити...

І заплакав.

Все краще віддавали дітям, старим або хворим. У кладовій матерія була особлива — небесного кольору. Це — для дівчат, для молодих жінок...

Росла комуна, міцніла. З усіх усюд з'їжджалася до неї біднота. Жодного ще колгоспу не народилося у Безлюдівці, комуна була самим початком, першим кроком, першим плац-

дармом. Саме комунари стали першими помічниками партії, коли розгорнулася суцільна колективізація.

...Тихо у класі. За розчиненими вікнами шумлять тополі. Високі, стрункі — ген як красуються над Зміївським шляхом.

Петро Андрійович на хвилину замовк. Видно було, що він ще не закінчив, просто збирається з думками. Варя підняла руку:

— Питання можна?

— Та вже б тоді, наприкінці... Ну, коли почала, то давай, запитуй.

— Петре Андрійовичу, а ви розкажете про тополі? Ви ж обіцяли...

Директор всміхнувся:

— Ну й нетерпляча! Я ж саме про це і хотів вам зараз розповісти. Але тут треба — все по порядку...

Чимало куркулів, розуміючи, до чого йде діло, подалися в місто. Дехто просто тихенько та хутенько — спродав усе добро й перебрався до Харкова, поповнив дуже тоді численну армію спекулянтів та злодіїв. А дехто, зовсім не покинувши села, взявся ванькувати [1]. Ідуть такі ваньки увечері з Кінного базару — п'яні... П'яні, та невеселі. Все нове, що зводилося навкруги, їм ненависне. Скільки шлях оцей існує, ніхто не подумав обсаджувати його деревами. А прийшла Радянська влада, і ось вони, зеленіють... Топольки — це теж Радянська влада... Отож і ламали. Спинить коняку, злізе з воза, озирнеться і ламає, ламає, викручує деревце. Застукають на гарячому — пісня одна:

— Батога загубив. Чим поганятиму?

А батіг — он, з-під порожніх чувалів виглядає. Так усі топольки і повиламували. Посадили вдруге — і вдруге понищили, з корінням повисмикували.

Ці тополі, що ростуть зараз, посаджено уже втретє, і

---

[1] Ваньками у ті часи називали у Харкові візників.

зроблено це саме у той рік, коли всю куркульську погань було раз і назавжди виметено з усієї Безлюдівки. Ростуть тепер топольки, бач, як гарно ростуть...

Того дня після останнього уроку Варя затрималася: привезли підручники, допомагала складати. Верталася уже поночі. Місячно було, ясно як удень.

Підійшла Варя до топольки, припала щокою... Ні, це не просто дерево, не просто часточка рідного її села, це часточка її, Вариної, Радянської влади...

Стояли вони удвох — дівчина і тополя — над тихим місячним шляхом стояли і тихо розмовляли: дівчина — пошепки і тополя — пошепки...

Прощаючись, знову притулилася і не мовила — видихнула:

— Клянусь...

В чому вона клялася, кому клялася, знали тільки ті, кому це і треба було знати: шлях, село, що мружилося-блимало пізніми вогниками, сріблясто-голубе нічне небо, а головне, оця навіки рідна, навіки комунарська тополя...

6

Гості пішли. Мати, перемивши посуд, уже вмягалася. Брати сплять. І Варя лягла, а татко все ніяк не вгомониться. То щось порався на подвір'ї, брязкав лопатою, цеберками. Потім сів на ганку, цокає щось там, підпилює — майструє і тихо, ледь чутно, наспівує...

В кімнаті у Варі не зовсім темно: вікно прочинене, фіранки розсунуті, і чи то від зоряного неба, чи від молодика бліде, ледь помітне синювате сяйво струменить у хату.

Ой видно село,
Широке село...

Батько співає тихо-тихо, і саме під цю пісню дівчина нарешті засинає. І сниться їй ця пісня. Тільки от у сні вона звучить не тихо-тихенько, а широко, повноголосо. І квіти у сні пахнуть іще п'янкіше, і молодик у блідому, фіалковому небі стає уповні.

Варя уже не вдома. У самій сорочці, боса іде над річечкою, місточком. А ніч така гарна, така співуча, пісня батькова така могутня, що дівчині уже просто несила йти. Відштовхнулася від теплих дощок, розкинула руки і... попливла. В небо попливла. Вище, вище...

Ой видно село...

А його таки і справді усе видно...

У світлому срібному серпанку мріє садками Морозівка, темніє біля бору Підборівка. Зозулівка... Нагорівка... А он і Удянка...

Хатки, хатки, хатки... Які вони любі, які гарні. Ніколи їх Варя не покине. Артільні будівлі... Он колгосп імені Будьонного, он — імені Петровського. А он і їхній, імені Другої п'ятирічки. Ферма їхня старенька. Телятник у старій хаті...

Нічого, саме туди вона й піде, як закінчить школу...

Пісня дужчає. Це співає уже не тільки батько, це співає і село, і місяць-повня, і зорі. Варя ніби поринає поглядом у зоряні рої і, коли знову дивиться вниз, аж ойкає від захоплення.

Безлюдівку уже не впізнати — високі стрункі будови, величезні, як цехи, ферми і скрізь ліхтарі, ліхтарі — весь колгосп залито світлом...

Пісня ще дужчає, вище й вище несе... Варя розуміє — це сон. І в той же час весела відчайдушна думка не відступає та й квит: ну й хай сон! Та вона, як схоче, то і наяву все зможе! Чи й не диво отак літати! Захоче — і наяву полетить...

...Прокинулася від гуркоту.

День. Клубочиться у вікні грозова хмара. Поглянула на ходики — ого скільки проспала! Погукала маму, татка — тихо. Що це? І братів не видно...

Вибігла на подвір'я і мало не зіткнулася з батьком. Дивний він якийсь, голова похилена і аж білий наче.

— Що сталося?

Відповів не одразу. Сів на ганку, дістав люльку. Дивиться на нього Варя — такого вона ще не бачила: у татка пальці тремтять... Покрутив-покрутив люльку і, зітхнувши, знову заховав до кишені.

— Війна, доню...

Минуло два місяці, а в Безлюдівці їхній уже все по-новому — вікна хрест-навхрест паперовими смужками заклеєні, під деревами по садках — військові грузовики. І на шляху — машини, машини, машини. День і ніч дорога гуде. Два потоки: один — на захід, на фронт, а другий — евакуйовані. Скільки їх...

Перша повітряна тривога — на все життя вона запам'яталася. Власне, нічого страшного не відбулося, постріляли зенітки, проревла з репродуктора сирена та й по тому, а от врізалося в пам'ять...

Потім були тривоги страшніші, все нічне небо так і ряхтіло спалахами, землю хитали бомбові вибухи, та все це було вже звичне.

До всього Варя почала звикати, до всього, крім одного. І лягала, і вставала з однією думкою: що ж воно далі буде? Кажуть, уже й Полтава не наша. Невже і сюди прийдуть?..

Варя сама себе не впізнавала: от вам і «розбідова»... Тихою стала. Сидить десь у куточку, принишкне і все думає, думає... Як же це так? Що ж це діється?

І ще запам'ятався Варі пасмурний вересневий ранок. Клас їхній перевели на першу зміну. Вийшла на світанку з хати — туман-туман... В селі тихо, і на шляху — жодної машини... Тиша така — станеш, прислухаєшся, і чути, як калатає власне серце: гуп-гуп... Гуп-гуп...

І враз у те гупання вплівся новий звук: щось наче упало — величезне, важуче... Ще і ще... Що це? Чи нові зенітки, чи бомби?

І раптом Варя усе зрозуміла: канонада... Це вже фронт.

А в школі — на останньому уроці — прощалися вони і з учителькою, і з школою.

Учителька сказала просто:

— Завтра не приходьте. Більше уроків не буде.

І це було найстрашніше...

Весь той похмурий, туманний день здавався дівчині темнішим од ночі. Настала ніч і — навпаки — засліпила очі і ще більше пригнітила душу. Тієї ночі запалав Харків...

Горів моторошно — як одне величезне пекельне вогнище. На півнеба бурхало, хиталося полум'я.

Саме тієї ночі Варя уже не витримала. Це було так страшно, що вона зважилася на те, чого б їй у їхній сім'ї за мирних часів ніколи б не пробачили. Вона розбудила батька, батька, який тяжко, смертельно стомлений прийшов після зміни і вдосвіта мав знову йти на роботу.

Варя знала: татка попередили, що він, як залізничник, працюватиме і тоді, якщо фронт докотиться до самої Безлюдівки. Мало, дуже мало доводилося йому спати, і от Варя наважилася розбудити.

Довго не міг очуняти, сидів, протирав очі, тримався за серце. Та потім поглянув на доччине обличчя, на вікно, що в ньому небо так і кипіло, і все зрозумів.

Вийшов з донькою на ганок. Кашляючи й крекчучи, довго розпалював люльку. А тоді поклав дочці на голову важку свою, пропахлу металом і мастилом долоню і тихо, так, наче нічого й не сталося, почав розповідати про себе, про своє дитинство, про юність. Про те, як у армії ще царській служив, як воював, як потрапив у полон.

Все, що він міг розказати, Варя уже знала, знала навіть, з чого таку розмову він починає, чим закінчує, і все одно слухала, немов уперше. Батько не просто оповідав, старий солдат згадував ті дні, коли йому вже доводилося зустрі-

чатися з тими, хто ніс вогонь і смерть у його Безлюдівку, у його сім'ю...

— Важко нам усім буде, доцю, дуже важко. Але ти не журися. Нам з тобою падати духом не можна. Ми— хто?— нахмурився, кивнув ствердно головою, проказав тихо і врочисто:— Ми — робітники... Робітничий клас... А робітничий клас — затям це, на усе життя затям — робітничий клас, що б там не було, все одно перемагав... І ми, доню, переможемо. Обов'язково переможемо! Нам інакше не можна. Ми — робітники, на нас все тримається...

22 жовтня сірого холодного ранку тихим, незвично безлюдним Зміївським шляхом з гуркотом і тріском промчало кілька мотоциклістів. За ними в Безлюдівку в'їхали дивні, досі ще не бачені машини. Однакові, жовто-зеленого кольору, всі вони до моторошності були схожі на величезні домовини. Машини спинилися біля церкви. Відкрилися люки, і з однакових броньовиків почали вилазити однакові, наче зроблені на тому ж заводі, де й ці машини, солдати.

І діяли вони всі однаково — спокійно, діловито, без зайвого шуму і метушні. Рубали у садках дерева, маскували свої машини.

Того ж дня в самому центрі Безлюдівки, якраз проти шкільної їдальні, загойдалися на шибеницях перші повішені.

Все це було 22 жовтня. Саме в цей день і закінчилося Варине дитинство.

ПІСНЯ ТРЕТЯ

1

...Та й забіліли сніги, забіліли білі...— весь день давні слова бринять і бринять у голові. А сніги і справді лягли. Ранні вони того року — ще листя не все поопадало і трава зеленіє, а сніг летить і летить. Легкий, лапатий, все повітря від нього аж густе.

Не повітря, здається,— холодне застояне молоко...

Варя іде до подруги. На селі — як на цвинтарі. Тільки машини гудуть і гудуть шляхом, та часом з боку яру, що здавна називався у Безлюдівці Бессарабкою, долинають постріли. Там гинуть наші люди, там розстрілюють комуністів.

Всяке траплялося до війни — не самими радощами жили, та тільки тепер зрозуміли: життя до війни — то було щастя. Справжнє щастя. Вона, Варя, була вільна. Вона могла, мала право сама вибирати собі дорогу, могла, мала підстави мріяти про своє, власне майбутнє. І всі — батьки, школа, вся держава, все суще навколо неї берегло, охороняло не тільки її життя, але і її радощі, її мрії, її майбутнє...

Батько — робітник. Вона хотіла теж стати робітницею, хотіла, як і він, дбати «не для себе, а для всіх». Марила залізницею, а душу все більше й більше заполонював дивний, неймовірно прекрасний Живий Світ. Кожна зустріч із ним була щастям. Тварини, рослини... Варя часом аж захлиналася од навально-приголомшуючого, як раптова сонячна злива, світлого почуття.

Так було...

Сьогодні вдосвіта скільки не кликала — жодного пса. Кликала без надії, знала: собак у Безлюдівці вже немає. Кликала не чекаючи. І все одно, не докликавшись, засумувала ще більше.

Дивні солдати з'явилися на селі — в чорних шинелях з білими пов'язками на рукавах. Солдати чужі, ворожі, а говорять по-нашому. Люди їх називали поліцаями, а німці ніяк не називали: свиснуть, немов на пса, і той, з білою пов'язкою, біжить, мало не падає. Стане наввипинки, очима їсть і все по-німецьки намагається: «яволь»... «ферштеін»...

Оці поліцаї і почали «прочісувати» Безлюдівку. Вони так і казали: «прочісувати». Наказ мали простий і короткий — жодної живої собаки. Постріли лунали з ранку до вечора, постріли і страшне, хрипке, передсмертне скавчання.

Все живе, як чуми, сахалося отих чорних, ворожих

шинелей. Навіть квіти, здавалося Варі, стулювали пелюстки і никли, зіщулювалися, коли на подвір'я заходили окупанти чи їхні прислужники. Кури забігали, залазили у найдальші закапелки, горлиці переставали аврукати, затаювалися у гіллі, замовкали горобці. Собаки — поки вони ще були — миттю щезали. Кішка боялася особливо: у неї знову були кошенята.

Собак не стало, а кішка жила. Ну й дивне ж створіння! До війни мама не дозволяла брати її до хати, і кішка, наче знаючи про це, ховалася від Вариних батьків, безпомилково, на слух вгадуючи їхні кроки. Так було. А на третій день господарювання чорношинельників і їхніх хазяїв вийшло так, що Агафія Яківна застала дочку за годуванням усього кошачого сімейства. Варя злякалася і аж сіпнулася боронити кошенят, а кішка — навпаки: поглянула на Варину матусю і — вперше — не утекла, а довірливо й лагідно замуркотіла...

Летить, летить сніг. Варя іде луками. Суха нехвороща б'є по ногах. А ось реп'яхи. Скільки їх — не обійти. Дівчина відхиляє дрючком сухе бадилля, щоб не начіплялося, і все одно на подолі так і рясніють сухі чіпкі кульки.

Бадилля...

Сніг...

Незрозумілу свавільну красу відчуває дівчина в цім поєднанні: темне бадилля, таке буденне, таке звичайне, і летючий химерний, зовсім наче неземний, білий, аж синюватий, сніг...

І така чистота в усьому...

Забіліли сніги...

Забіліли...

А це що чорніє? Варя мало не спіткнулася об щось довге, велике, злегка притрушене сніжком. Глянула і жахнулася. У витолочених будяках біля ями лежав горілиць кремезний, дуже чимось знайомий чоловік. Одяг брудний, закривавлений і весь пошматований. Великий клапоть сорочки, мабуть, вітром відгорнуло, і він накрив голову.

Варю аж трусило, ніколи в житті не бачила такого страхіття. Перше бажання — тікати. Тікати світ за очі. І все ж таки вона примусила себе нахилитись, обережно, кінчиками пальців відкинути сорочку. Це був Петро Андрійович Зимовський, директор їхньої школи.

Трохи оговтавшись, роздивилася віддалік чиюсь розвалену хату. Під повіткою чорніли знайомі уже шинелі. Чулися п'яні голоси, регіт...

Як добігла додому — розповіла батькові, а вночі приснилося: школа, клас... Сонце — все аж сяє... І директор — живий, радісний, такий молодий — розповідає про комуну...

Батько повернувся вже вранці. Розповів, що поховали директора біля лісу, недалеко й берізку примітили. Сльози душили Варю...

Сніг танув. Брудне, каламутне небо низько нависало над брудною вулицею. Вдяглася і побрела. Куди? І сама не знає. Туману не було, та йшла наче у сутінках. Йшла і не помічала ні вулиць, ні стрічних односельців. З нею віталися — не чула, йшла і йшла.

Йшла і раптом спинилася. Тополя... Так, це тополя — її тополя, посаджена ще комунарами...

Стояла й дивилася, дивилася й думала.

Учора підбили нашого винищувача. Упав у Онищенковім яру. Бігла, яж задихалася: може, живий? Може, удасться врятувати, сховати? Прибігла — самі уламки... Понура брела додому. А вдома — радість: живий! По всій Безлюдівці гітлерівці і поліцаї розшукують нашого льотчика: значить — живий! На парашуті спустився...

Скільки не нишпорили, так і не відшукали. Об'яви розвішали: ті, хто переховує радянського пілота, якщо його не видадуть «законній владі», будуть розстріляні «по закону»..

«Законній»... «По закону...»

Люди мовчки читали і мовчки всміхалися: село продовжувало жити за своїм законом.

Як заздрила Варя тій дівчині (вона чомусь була переко-

нана, що це саме дівчина), яка, важачи життям, рятує льотчика. Значить, прийшла уже її година...

До дівчини — прийшла. І для братів Вариних (брати на фронті) година подвигу уже настала. А Варина? Коли вона прийде? Може, то буде не година — день, тиждень? А може, не один рік?

З низьких хмар почала сіятися мжичка, далину затягло туманом. Біля одного із шкільних будинків спинилася чорна крита машина з гратами на єдиному віконці. У Варі стислося серце. Плачучи, припала до стовбура, обняла, притулилася щокою...

2

Хто ж він, її кривдник?

Що він за сила, лютий, її навіки непримиренний ворог?

Сонячного, березневого ранку послала мати до знайомої бабусі: за півцеберки картоплі та мала дати трохи солі. Бабуся жила далеченько — на Підборівці, аж на Харківській вулиці. Саме на тій вулиці і побачила Варя того ранку німецького солдата.

В Безлюдівці гітлерівці не стояли. Лиш дорогою на Зміїв і на Харків досить часто моталися машини. Часом вони зупинялися, солдати шастали по подвір'ях, брали що заманеться, а потім знов їхали. Тут же, на Харківській вулиці, ніякої машини не було видно, а німець виходив із хвіртки. Невже і в їхньому селі стоїть уже якась частина?

Але... Що це? Слідом за солдатом, повагом, з напринджениними обличчями виступають аж чотири здоровані із бляхами на випнутих грудях. Жандарми... Солдат — під конвоєм...

На вулиці — натовп. Люди мовчки дивляться: такого ще не було — німці заарештували німця...

Варя затесалася у юрбу і раптом помітила біля себе шкільну подругу, однокласницю. Дівчина ця жила тут же,

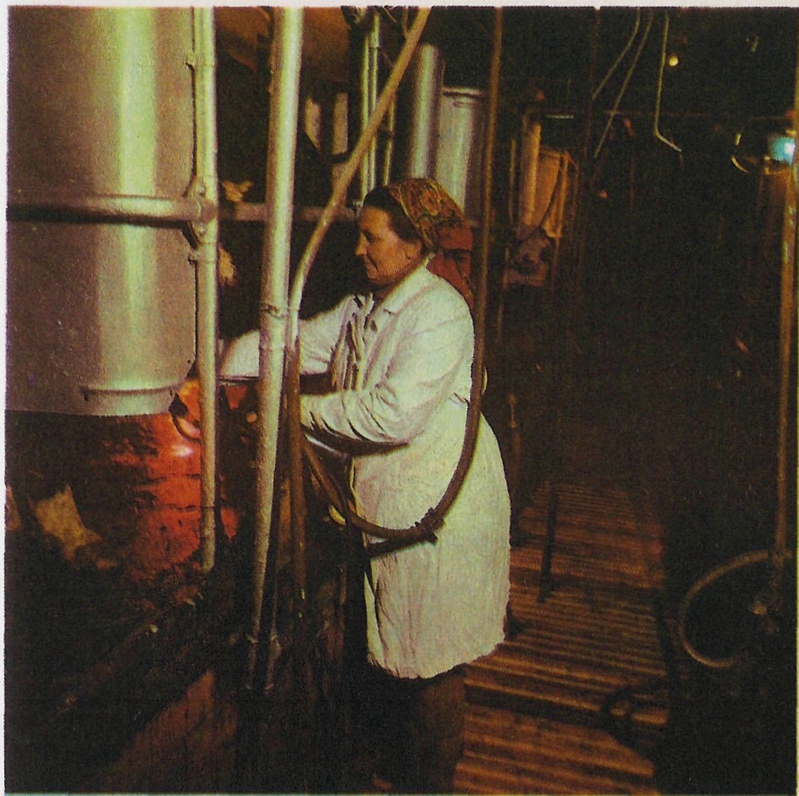

«Тандем» Варвара Федорівна освоїла уже давно.

Нехай щасливим росте новий громадянин нашої країни!

на Харківській вулиці. За рогом загурчав мотор — машина, видно, чекала на жандармів. До неї і повели німця...

Варя зайшла до подружки, і та їй усе розповіла.

Німець оцей — звуть його Гейнц Таксвейлер — жив у сусідів. Недалеко від них є порожня, покинута хата, там він і оселився майже п'ять місяців тому. Сусідський хлопець — а він трохи знав німецьку — зайшов, розговорився. Німець спершу почав був пояснювати, що от, мовляв, відстав від частини, а потім признався, що просто не хоче воювати проти нас, і попросив дати йому щось із цивільного одягу.

З тиждень прожив німець у родині того хлопця, а потім перебрався до іншої сім'ї.

Гейнца «охрестили» Миколою. Гвинтівку і протигаз він закопав у погребі і в родині, і для сусідів скоро став зовсім як свій. Діти хазяйки добре грали на балалайці. Гейнц любив слухати.

Розповідав про себе. Син робітника, разом з батьком працював на фабриці. Перед самим нападом на Радянський Союз в їхній саперній роті прочитали наказ: брати росіян у полон забороняється, всіх червоноармійців і командирів розстрілювати.

Все це просто-таки приголомшило. І вже тоді Гейнц вирішив: це не його війна... В жовтні, коли рота стояла в Лубнах, втік.

Пішки йшов до Харкова. Два тижні йшов. Від усіх доводилося ховатися: для одних — дезертир, для других — солдат ворожої армії... В Харкові хотів примудриться, отримати талона на харчування. Не вдалось, ледве живий вискочив. Пішов навмання. На другий день примандрував до Безлюдівки.

Вертаючись з Підборівки, Варя довго роздумувала: хто він, отой Гейнц? Так, він німець, але він не ворог... Правий батько: не в націях, у класах суть...

Отже, німецькі солдати вороги не тому, що вони німці, а тому, що вони служать фашистам.

А хто ж такі фашисти?

В школі, ще до війни, учителі пояснювали: фашизм — це остання надія капіталізму.

Фашизм, капіталізм... Досі ці слова сприймала, як щось дуже абстрактне...

Досі... Ось він, на її вулиці, отой фашизм. Спершу — на вулиці, а потім — настав такий день — і у саме Варине життя ступив кованим чоботом. На собі відчула, що вони значать, оті терміни...

А все почалося знов же із тої солі. Пішла Варя на цей раз аж у Харків — солі купити і сірників. Вийшла вдосвіта. Поки добралася до Кінного ринку, а вже й світанок, уже й скінчилася комендантська година.

Була неділя, ранок був теплий, погожий. Листя ще не розпускалося, та свіжий квітневий вітерець так солодко, так запаморочливо пахнув весною, що все оте гнітюче, тяжке, яке з приходом окупантів не відступалось і на годину, ніби пригасло, подаленіло.

Базар — як море. Чого лише на ньому нема, але які ціни... Склянка пшона — двадцять п'ять карбованців, склянка солі — тридцять п'ять. Є навіть сало і м'ясо, і не лише конина, та до м'яса страшно і підходити.

Варя і не підходила. Їй би книжку... Заглянула у той куток, де на землі розкладені були просто-таки неймовірні багатства, стала, дивиться, а про ціну на ті книжки і не питає: все одно нічого купити не зможе, мама дала тільки на сіль та на сірники...

Скупилася, уже з базару виходити, а тут — поліцаї. Перегородили дорогу і всіх — крім хіба що зовсім ветхих дідів та бабусь — на грузовики.

— Пустіть!

— Ой боже!

— Куди ви нас?

Лемент, крик...

— Куди? — поліцаї всміхаються.— Там побачите...

Варя — назад. Може, де яку дірку знайде — ні... І назад уже дороги нема...

Повезли їх аж на ХТЗ — окопи рити. Фронт іще далеко, так от, значить, не певні вони вже в своїй силі, заздалегідь стелять соломку.

Соломка...

На підлозі у бараці солома аж чорна — брудна, стоптана. Спали всі покотом. Удосвіта — підйом, лопати в руки і: «Тафай, тафай! Рус, рапотай, рапотай!»

Варя — зуби зціпила: вона їм «нарапотає»! Хай чекають! Старалася: тільки наглядач одвернеться, а вона — навпаки, не риє, а засипає. На неї дивлячись, і всі так. А фашисти лютують...

За весь час Вариного перебування «на окопах» один день був найстрашніший — день народження Гітлера.

...Ізранку всі наглядачі — напідпитку. В обід їх уже хитало. А по обіді — почалося... Бігають понад краєм траншеї і строчать, строчать з автоматів — хто куди: хто вгору, хто вниз...

Люди — тікати, а вони — по людях... Хтозна, чим би воно все закінчилося, коли б саме в цю мить не вринула з-за весняної хмари малесенька срібна цяточка. Мить — і літак уже над землею. Просто в очі сяйнули величезні червоні зорі! Дух забило від шаленої несамовитої радості!

— Наші! Наші! — одним подихом вигукнули сотні голосів. Фашистів немов вітром здуло. Варя вихопилася на бруствер.

— Куди ти? Уб'ють! — закричала якась жінка.

Хай уб'ють! Як так жити!.. Аби хоч перед смертю побачити, як біжать, як спотикаються, як падають, як, випнувши зади, плазують у кущі недавно такі пихаті вороги.

— Наші! Наші!

Страшно почався цей день, а закінчився, бач,— радісно...

Що їх усіх чекає, чи відпустять їх, чи постріляють — ніхто не знав. І все ж таки найбільше гнітила думка: як там татко і мама?.. Не знають же вони, що з нею... Як їм хоч вісточку подать?

І били, і голодом морили, та все ж таки найгіркіше було попереду.

Батько й мати не знали, де ділася донька. Дізналися не одразу, разом з Варею на окопи потрапило ще кілька безлюдівських дівчат. А через тиждень одна з них зуміла передати на волю вісточку про себе і своїх подруг. Дізналися батьки, почали носити харчі, а згодом і виручити знайшли спосіб.

Недалеко від Безлюдівки на хуторі Легачівка жив колгоспник, що знав трохи німецьку мову. І тепер він згодився бути посередником у такій, як це вважали Варині мучителі, простій комерційній операції.

Йшлося про викуп. Так-так, саме про звичайний викуп. Раніше — тітка Горпина розповідала— зазівається пастушок, зайде бідняцька корова у шкоду до куркуля, а той уже й тут, як з-під землі вродиться — завертає корову на своє подвір'я, а з хазяїна править викуп.

Варя, коли дізналася, що її будуть викуповувати, спершу не повірила. Вчулося їй, чи що? Як це так — викуповувати людину? Не може такого бути! Могло... Так і було... Її справді викупили.

Білявий, голубоокий шарфюрер, син власника ковбасної крамнички, до війни у Боннському університеті штудіював політекономію — все це, у присутності Варі, він сам просто-таки оголосив логачівському дядькові. Шарфюрер чомусь і з ним, як і з усіма місцевими жителями, говорив російсько-українсько-польським суржиком. Висловившись, недовчений економ протер пенсне, надів, повільно, уважно оглянув товар, подумав і тільки після цього впевнено назвав ціну.

За Варю він зажадав три пуди картоплі, сто штук яєць і десять курей.

Знов подумав і додав:

— Куріца — рєзать і.... єта... Щіпат, щіпат...

Торгувалися недовго, якраз стільки, скільки це можна було робити: хазяїн живого товару, як він сам це пояснив

щойно, був людиною високоінтелігентною і, звичайно ж, страх не любив усього, що пов'язано, як він висловився, «із плебейською тупістю і темнотою».

Дядько з хутора Логачівки обережно, дуже ввічливо натякнув, що час, мовляв, важкий і що селяни, може, і не знайдуть стільки яєць та курей. Шарфюрер здивовано зміряв його поглядом і гидливо пересмикнув куточком губ. Посередник зрозумів: ціна остаточна...

Минуло кілька днів, батьки Варині назбирали з усіх родичів потроху курей та яєць, приготували мішки з картоплею...

Крім Варі, викуплені були ще три дівчини з Безлюдівки — допоміг все той же посередник. Всіх чотирьох посадили на грузовик. Уже з кузовка Варя востаннє подивилася на шарфюрера: так от він який, її ворог... Худенький, миршавенький, у пенсне. Ось він знову протирає скельця. А очі у нього зовсім не злі — просто заклопотані. Одягнув пенсне і ще раз оглянув уже проданий товар: чи не продешевив?..

Ех, був би у Варі зараз автомат! З якою насолодою всадила б увесь диск просто в оце пенсне, в оці голубенькі, водянисті очиці, в цей досить-таки високий, сірий, як закурена крейда, лоб!..

Так ось ти який, ворог!

Гендляр.

Власник.

К а п і т а л і с т...

3

Пісок, пісок... В'язнуть ноги, угрузають колеса. Возик ледве сунеться, а він же порожній, це ж вони тільки т у д и, а як — назад?..

Батько — посередині, для Варі збоку прироблена лямочка.

Тягнуть удвох... Стомилися, а це ж тільки перший день, перший ранок. Ночуватимуть, коли пройдуть сорок кілометрів, це тому, що татко із нею, сам він і по шістдесят проходив. Не вперше мандрує на мінку, взимку — з санчатами, влітку — з возиком... А втім — яка там мінка, жили не в розкошах, добра особливого не надбали, все, що було з одягу кращого, празникового, уже виміняно. Зараз більше їздять заробляють — кому картоплю викопають, кому татко сіна накосить чи полагодить хлівець. Батько все вміє, за що не візьметься.

Пісок, пісок... і пити хочеться, і їсти... Сонце палить — як із печі. Щоб не думати про їжу й пиття, Варя починає згадувати. Це вже вона не вперше робить, давно помітила: болить щось а чи їсти нестерпно хочеться,— не думай про це, згадуй щось таке, що колись тебе схвилювало. Почнеш пригадувати — і біль починає вгамовуватися, і голод не такий лютий. А згадувати є про що. І зовсім недавнє...

Страшна валка тягнеться через Безлюдівку. На возах фанерні чемодани, вузлики з харчем. За возами — хлопці, дівчата, зовсім не набагато старші од Варі. Скоро і їй буде чотирнадцять, і тоді і її можуть отак погнати. Бредуть хлопці й дівчата, востаннє поглядають на село, на домівки. Бредуть... Обабіч — поліцаї з карабінами напереваги.

До Німеччини почали брати ще тоді, восени сорок першого. Щоправда, спочатку оголосили запис добровольців. Плакати, розклеєні мало не на всіх воротах, обіцяли райські блага. На будинку поліції їх було аж п'ять і всі однакові. Потім почали розсилати повістки. Люди не йшли, ховалися, поліцаї ночами нишпорили по хатах. І молодь, яку за віком мали забрати, ночувала в степу. Додому забігали удень і потай, бо останнім часом облави бували і серед дня.

Варя допомагала, як могла: побачить — облава і поспішає, городами забігає уперед, стукає в хати, де є молодь: —«Тікайте, ховайтеся!» Багатьом так урятувала життя...

Згодом, не знаходячи молодь по домівках, поліцаї почали

заарештовувати батьків, погрожуючи розстріляти їх, якщо син чи дочка не з'являться.

Жила у Безлюдівці сім'я Левицьких. Батько до війни працював археологом в Харківському історичному музеї, мати вчителювала. Хворого батька до армії не взяли. Під час окупації сім'я тяжко голодувала, та найбільше натерпілися не від голоду: дітей — Романа й Оксану — щохвилини могли забрати до Німеччини. Сховатися? Так тоді розстріляють батьків.

...Повістка прийшла Роману. Оксана бачила, як тужить брат, знала: з чистою його, комсомольською душею поїхати на роботу до Німеччини братові все одно, що вмерти. Отож і почала умовляти, щоб їй дозволив піти замість нього — у неї малярія, все одно не візьмуть, а піти за брата дозволять, поліція місцева на такі заміни дивилася крізь пальці. Брат довго не згоджувався, та потім замовк, похнюпився.

Оксану таки не взяли і справді. Повернулася додому замучена, ледь жива, а на серці було так світло: виручила, урятувала брата.

Коли взимку до Безлюдівки прийшли наші, Роман довго просив узяти його до армії. Не брали — віком, мовляв, надто іще не підходящий. Нарешті-таки вимолив, узяли...

В боях при форсуванні Дніпра Роман Левицький став Героєм Радянського Союзу. Там же, у битві за Дніпро, він і загинув...

Минуть роки, і будинок правління рідного Варварі Савельєвій радгоспу постане на вулиці імені Романа Левицького. А додому Варвара Федорівна ходитиме вулицею імені Івана Підкопая, теж безлюдівського хлопця. Іван, як і Роман, став Героєм при форсуванні Дніпра... Але це буде через роки й роки, а поки що...

На все життя запам'яталися Варі оті страшні валки: бредуть хлопці і дівчата Зміївським шляхом, бабусі хрестяться: татарське іго повертається... А у Варі стискаються кулаки. Дивиться на поліцаїв, на есесівців, що раз у раз проносяться

на мотоциклах: «Та коли ж на вас, гадів, кара буде?! Дожити б, побачити погибель вашу!»

...Пісок, пісок. Спека — уже й дихати ніяк. А до села, де вони мають перепочити й пообідати, ще йти та йти.

Пообідати... Весь обід їхній — чотири макорженики з дерті й картоплі, два солоні огірки та кілька варених буряків. Буряки — то десерт.

Іде Варя і мріє: от якби там, в отому селі, у закусочній, вдалося купити окропу... Дівчина вже знає: ніщо так не вгамовує спрагу і не підкріплює сили, як гаряча вода. Що ж, може, й нап'ються — от тільки коли ж це буде, до села того ще дуже й дуже далеко... І Варя, щоб хоч якось подолати втому та голод, знову поринає в спогади...

...Вибухи над Безлюдівкою, просто у небі — вибухи: рвуться шрапнелі. Місяць побули наші і вже знову ідуть. Зима — то відлига, то морозець. Підкидає Варя у грубку, треба хату нагріти, щоб пораненим не було холодно. Боже ж, які тяжкі: той стогне, а той у маячінні маму кличе. Здоровезний, уже майже сивий, а кличе маму... Дівчина-медсестричка каже: навряд чи житиме...

Так минув день. І ніч. Поранених стали вивозити — під снарядами, під обстрілом, везуть і везуть. Туманного сльотавого вечора вивезли двох останніх — одного від них, другого від сусідів. Снаряди рвуться... На шляху машини горять, над Харковом заграва. Всю ніч гоготіло вогненне пекло. Перед світанком гуркіт затих, пожежі почали пригасати. Підморозило...

Похмурого холодного ранку стало зовсім тихо.

Варя вийшла на ганок. Прислухалася і одразу ж почула важкі кроки. Вони все наближалися і наближалися. Хвіртка з брязкотом розчинилась, високий, товстий, геть увесь обвішаний зброєю есесівець ступив на подвір'я.

— Руські зольдат єсть?

Не чекаючи Вариної відповіді, зайшов. За ним ще двоє.

Обдивилися подвір'я, сарай, посвітили у погріб, уважно оглянули хату. Все це — ніби не помічаючи хазяїнів. Мати заметушилася на проході, не встигла дати дорогу — спокійно, стволом автомата відштовхнув убік. Кинули на підлогу недопалки, сплюнули і пішли. Мати зачинила за ними хвіртку та сінешні двері, а Варя потайки, щоб ніхто з батьків не помітив, набила в кишені, за пазуху маминих перепічок. Мить — і на вулиці.

Жодної душі... Прожогом через дорогу, по місточку і — в ліс.

Так вона й знала: не всі встигли відійти...

У хащах, у чагарях, у заростях торішньої кропиви просто на снігу лежали і сиділи бійці. Багато було і поранених. Ті, хто міг ходити, обступили Варю, радіють. І всі — про одне:

— На Чугуїв — як?.. Як пройти?

— Як дорога на Чугуїв?

— На Васищеве вам треба,— пояснила,— на Лизогубівку. Отак — лісом, лісом...

Роздала пораненим перепічки і — в поле. А там наших — і мертві, і ще живі...

— Водички... Хоч ковточок...

А від села — кулемети, кулі так і свистять.

Зняла у кількох поранених фляги і, пригнувшись, а де й поповзом — до джерела. Набрала — назад до поранених. Трьох напоїла, а четвертому вже й не треба, не діждався хлопець тієї водички.

Чорнявий, гарний... Узбек, мабуть, чи туркмен... Вродливий... На верхній губі — пушок...

А з села гатять... І видно, як метушаться чорні та зелені постаті...

Та коли ж на вас, клятих, кара буде?! Та невже ж не доживе, не побачить погибелі на цю сволоту?!

Лежить хлопець на снігу...

Пісок... Пісок і в роті уже, і на зубах рипить. І небо — вигоріле, випалене полудневе небо — теж наче піщане: сіре,

аж жовте од спекотної степової юги. Важко... І все ж таки уже легше, уже видно село і справді «широке село під горою»... Ген, яке широке... А он і базарна площа, ото, мабуть, закусочна. Там, може, і окропу нап'ються...

Пісок, пісок...

Гарячої води їм так і не дали: окріп входив у меню обіду, а обід коштував надто дорого. Таких грошей у батька не було.

Поставили вони возика під вербами біля колодязя, прилягли на горбочку.

Полудень...

Батько і їсти не став, ліг, як упав, і вмить заснув. Варя, теж стомлена украй, притулилася таткові головою до плеча і так солодко задрімала... А втім, солодощі оці тривали недовго.

— Ком-ком!

Аж шарпнулася, та в ту ж мить зціпила зуби і виду не подала, що почула оклик. Озирнулася. Просто перед ними зупинився грузовик, і водій гукав хлопчиськові, що саме тут пробігав. Малий кинувся був тікати, та солдат вихопив пістоля, бахнув угору, і ось уже блідий, смертельно переляканий хлопчик стоїть перед шофером. Німець дістає із кабінки щітку і наказує малому почистити чоботи...

Що лишалося — тремтячими рученятами узяв щітку.

Хлопчиська, коли той виконав наказ, німець відпустив, машина давно вже поїхала, а у Варі — де й дівся сон. Шумлять-шарудять верби над стародавньою криницею, вологою віє від цямриння, від землі. Втома така — і ворухнутися немає сил, а сну нема... Втома і туга: бач як просто — «комком»— і все...

Заплющує очі, хоче полічити до ста, та в цю мить яскравий, як спалах, спогад гасить і втому, і тугу.

...Перший вибух прогримів опівдні. Всі вибігли з хати: що це? Літаки? Наші літаки? Ні, в небі жодного зенітного роз-

риву. Снаряди рвуться? Але ж фронт ще дуже й дуже далеко.

І все ж таки це були снаряди. Тільки от не наші — ворожі. Вибухи гриміли й гриміли. Хмари диму схоплювалися над станцією, над величезним німецьким складом боєприпасів. Шляхом у бік складу промчало кілька чорних «опелів», прогуркотіли грузовики, повні солдат. Село завмерло. Люди боялися і виглядати на вулицю: окупанти зараз особливо люті. Просто так, щоб зігнати злість, можуть пристрелити.

А вибухи не змовкали. Навпаки, все частішали, дужчали і скоро злилися в суцільний оглушливий гуркіт. Земля так і ходила під ногами...

Ось вона, кара!..

Це було таке щастя, таке щастя... Варя аж світилася вся.

Так вам! Так вам, проклятим! Ще! Ще! Ще!

Хто ж той сміливець! Чия чесна, свята рука карає? Мама хрестилася:

— Господи... Збережи його, господи... Хай його, рідного, усі кулі минають... Хай його не помітять... Дай, дай йому, господи, врятуватися... Хто він? Наш, безлюдівський? Чи з полонених? Хоч би ім'я знати... Вік би молилася за нього...

Ім'я його (чи їх) ніхто так і не взнав. Невідомо й досі, хто відважився, висадив у повітря величезний склад бомб, мін, снарядів.

Одне відомо — загинули всі...

До самого вечора гриміло. А як смеркло і вже стало тихо, сусідка через паркан розповіла: есесівці від того пекла бігли на всі боки, як миші. За складом починалися канали харківської очисної станції — всі нечистоти з міста зливалися до війни в них. От у ті канали, брьохаючи по коліна, а то й по пояс у смердючім багні, і бігли ховатися есесівці. Особливо панікували офіцери, ще б пак,— їм, арійцям, юберменшам, істотам з голубою кров'ю, життя було особливо дороге. Верещали, як пацюки, з головою пірнаючи у багно...

Кара! Оце кара!— раділа Варя. Але — чи вся кара? Ні, це тільки початок. Час справжньої кари іще попереду...

Коли ж він настане, грізний оцей і світлий час? Коли настане?

4

Тринадцять днів гриміло і горіло небо над Безлюдівкою. Тринадцять днів під ногами ворогів горіла оця земля. По-справжньому горіла — «катюші» працювали на совість...

Виглянула Варя вночі з погреба — пекло. Пекло, і квит. Знову чомусь пригадався миршавенький голубоокий шарфюрер. Як він тоді — уважно, крізь пенсне — оглядав її, як він обмірковував і нарешті встановив ціну: три пуди... Згадала і всміхнулася: отак, значить, всього три пуди картоплі і варто її, Варине, життя, її майбутнє? Гірко всміхнулася, а потім навпаки — зловтішно: а його самого, того шарфюрера? Чи варте його пацюче життя хоч картопляного лушпиння?

І ще один німець пригадався, отой німецький солдат, якого вели сонячного березневого ранку жандарми до чорної поліцейської машини...

Не знала тоді дівчина, яка тяжка, яка героїчна доля чекала цього німця. Пізніше, набагато пізніше Варя... Та не Варя, а вже Варвара Федорівна, уславлена на всю республіку трудівниця, вперше почує про життя Гейнца Таксвейлера.

...Заарештованого у Безлюдівці судив трибунал і присудив до розстрілу. Смерть потім замінили каторжною тюрмою. Сидів Гейнц і у харківській тюрмі, і в кременчуцькій, і в артемівській, і в місті Дубно. Потім його перевели до концтабору, в'язні якого працювали недалеко від Танненберга на осушенні боліт. Потім знову тюрма, на цей раз у місті Торгау. Потім тотальна мобілізація — і Гейнц знов на війні. На Волховському фронті, побачивши у розташуванні своєї частини радянських розвідників, здався їм у полон. Одразу ж

включається у діяльність Національного комітету «Вільна Німеччина», рветься на фронт. Радянське командування не раз посилає його за лінію фронту, у ворожий тил. Військова рада 59-ї армії нагороджує Гейнца Таксвейлера знаком «Відмінний розвідник». Загинув Гейнц на фронті, виконуючи бойове завдання. За наказом командуючого 59-ї армії німця Таксвейлера поховано на радянському військовому кладовищі. Над могилою його прогримів салют, бойові побратими, радянські воїни і німці із комітету «Вільна Німеччина», співали «Інтернаціонал»...

Та все це Варя узнає потім, а зараз вона просто думає про двох німців. Два... І які вони різні... Як два світи... Одному світові, світові Гейнца, належить майбутнє, а другий світ, світ шарфюрера, приречений на смерть. І, як завжди, мертве хапалося за живе — в останні свої дні окупанти особливо лютували.

— Перед погибеллю казяться...— зітхала мати і весь час дослухалася: чи не чути поблизу чужих кроків. Кроки оті уже всі навчилися розпізнавати. А кішка — особливо. Вона вже давно перейшла у сім'ї Савельєвих на становище цілком легальне і тому разом з усіма сиділа у погребі. Так от, Мурка раніше од усіх чула наближення ворога. Всі вже знали: якщо кішка заметушилася, лізе у найдальший закапелок, значить, до погреба підходять ворожі солдати...

Земля — горіла. Але і в огні вона залишалася живою. Живий Варин Світ не вмирав і у полум'ї.

На подвір'ї — з погреба було видно — під вікнами їхньої хати ось уже дванадцять днів цвітуть два кущики, дві високі бадилини петрових батогів. Зранку, як тільки сонечко прогляне крізь хмари диму, розтуляють пелюстки сині-сині квіти. Їх аж сім, Варя, виглядаючи, коли трохи влягається стрілянина, підрахувала точно: три квітки на тій стеблині, що ліворуч, і чотири на правій. Зранку, якщо сонячний день, усі семеро розквітали, під вечір — ніби заплющувались. Так було всі дванадцять днів бою. А сьогодні, на тринадцятий, виглянула: сонячно, а квіток — тільки чотири. Де ж іще

три? Поодцвітали? Придивилася — ні... Ліве стебло майже під корінь стяте великим осколком — зрізавши бадилину, він так і вгородився у лутку...

Квітки зацвітали, одцвітали, на дереві червоніли яблука, зріли і помідори на городі, от тільки бігати за ними навіть Варя не завжди наважувалася — зовсім осатаніли есесівці, стріляли по всьому живому...

Тринадцятий день нічим не відрізнявся від попереднього, дванадцятого, від одинадцятого, десятого... І тринадцятий вечір, і тринадцята така ж вогненна і громохка ніч.

А чотирнадцятий ранок...

Варя, як завжди, першою прокинулася. І — не від гуркоту, до нього уже всі звикли, не звертали уваги,— розбудила тиша. Дивна, давно вже забута, вона аж дзвеніла у вухах. Дівчина схопилася, визирнула і тієї ж миті несамовито і радісно закричала:

— На-а-а-аші-і-і-і!!!

Немов вітром винесло на вулицю. Перший боєць, якого Варя побачила, був високий, зовсім уже не молодий,— сивовусий старшина. Обхопила його обіруч, припала обличчям до грудей, хотіла щось сказати, багато хотіла сказати, та сльози здушили горло і вона заплакала.

Старшина погладив по голові, поцілував у щоку і раптом, незвично окаючи, проказав, значущо так проказав, наче довірив таємницю:

— В Вологде у меня дочь...

Хотів, видно, ще щось сказати, та чомусь і сам витер очі і тільки рукою махнув.

Пішов солдат. А за ним Мурка їхня — біжить, аж до самого рогу проводжає.

Весь той день до хати заходили і виходили бійці. Ті — води попити, ті — трохи перепочить, і кожного разу кішка першою чує їхнє наближення. Диво та й годі! Варя дивиться на неї і аж сміється від задоволення: Мурка біжить солда-

там назустріч, треться об ноги і муркоче, муркоче, наче розповідає, поспішає, стільки хоче розказати...

А у висаджене вікно зазирає квітуча бадилина — вціліла-таки, і вже на ній не чотири квітки, а сім! Тепер уже на одній — сім.

Старші на те ніякої уваги, а у дівчини щасливо холоне під серцем: це її світ, її Живий Світ...

Так, це він, топтаний і нівечений окупантами, обпалений і зранений у битві, вижив, вистояв, і нині червоними як жар помідорами, величезними соковитими яблуками, маленькими місцевими кавунчиками-тріскунцями, зустрічає найрідніших йому на всій землі хлопців — стомлених, закіптюжених у бою, різноплемінних, дуже і дуже різних, але з однаковими червоними зорями на пілотках.

Посидять ті хлопці, погомонять з татком і мамою, відпочинуть і знову ідуть. Дивиться їм Варя услід, і здається дівчині, що назустріч тим воїнам дерева самі простягають гілки із стиглими плодами, а пройдуть оті солдати — квіти схиляються, цілують їхні сліди...

ПІСНЯ ЧЕТВЕРТА

1

Роки, роки...

Уже й Перемога відгула, уже й сьомий клас за плечима. Що ж далі робити? Вчитися? Йти працювати? А куди? Розмов удома було багато, батько наполягав: тільки вчитися, і не тут, у Безлюдівці, а в Харкові. Треба мати «городську освіту». Він так і говорив, та ще й наголошував: «г о р о д с ь к у»...

Варя добре знала давню таткову мрію. Ні, він не шукав для своєї улюблениці теплого та затишного куточка, йшлося зовсім про інше. Старий робітник, син селянина, батько глибоко й ніжно любив село, любив працю коло землі, та

над усе на світі — над своє життя — любив свою роботу, свою залізницю. Був твердо переконаний: настане час, і всі хлібороби стануть робітниками, сільськими робітниками. Кожна ферма буде як цех... Так буде. Але коли? У далекому майбутньому. А доньці ж його жити і працювати зараз. А вона ж у батька вдалася — робітнича кісточка...

— Підеш у ремісниче училище. У залізничне...

— Ні. Я, татку, уже давно вирішила. Я піду у колгосп.

— Що-що? Як — «давно»? А чого ж я не знаю?

Не відповіла нічого. Тихо-тихо в кімнаті, чути навіть, як там, за щільно причиненими віконницями, на березі у старій, ще довоєнній шпаківні попискують молоденькі шпаки — уже й темно, а вони ніяк не вгомоняться.

— Ким же ти у колгоспі робитимеш? Де?

— На фермі. Коло корів...

Батько починав сердитися:

— На фермі? Думаєш, там тебе тільки й чекають? Щось я не чув, щоб у якомусь із наших безлюдівських колгоспів були потрібні доярки чи телятниці. Не сама ти туди націлилась. Може, і не знаєш, а я знаю...

Ні, Варя теж добре знала,— багато її подруг оббивають зараз пороги у конторах безлюдівських колгоспів, просяться доярками. Знала і тому й досі не наважувалася піти поспитати щастя. Ходила, як і торік, до лісорозсадника, все ждала, очікувала, все розпитуючи, чи не звільнилося де місце на фермі...

Поговорила отак з татком, засмутила старого і сама засмутилася. На тому й закінчився день.

...Снилося, що прокидається. Прокидається, встає. Вона ще невелика, ще і до школи не ходить. Встає з думкою: от як би їй тихенько — тихо-тихо, щоб не розбудити татка і маму... Треба їй хутенько вдягтися, погодувати своїх підопічних — бездомних собак, кішку з кошенятами...

Отаке ж і присниться! Аж засміялася, коли справді прокинулась.

Глянула на ходики — рано. Так, саме в такий час прокидалася тоді, в ті часи, які щойно привиділися...

Що ж, може, їй і зараз піти та потайки роздати цуцикам щось їстівне? Подумала так і знову засміялася: по-перше, навіщо потайки? По-друге, що роздавати? Сутужно у них у родині з харчами, страх як сутужно: макуха, буряки... А як десь мама дістане дерті, то це вже як свято...

Збігала по воду. Розпалила у літній кухні, розігріла учорашній кандьор, в чавунчик із солодушкою вкинула лісових кисличок та смородинового листя й теж поставила на вогонь. Принесла невелику миску із батьківським хлібним пайком: ого! Їм ще заздрять, сімсот грамів татко отримує...

Впоралася, знов глянула на ходики: рано ще, цілу годину можна поспати мамі й таткові. Хай посплять. Хутенько розшукала ряднину, уже на подвір'ї прихопила під повіткою дерев'яні граблі і скоренько — до лісу. Поки не повставали, встигне ще й по голиння збігати.

Ліс зустрів, як завжди, особливими, чисто лісовими запахами, особливою лісовою тишею. Тільки-тільки розвиднілося. Нагрібала голки, а думкою була уже там, на роботі.

...Сосонки росли добре. Малесенькі, цього року тільки зійшли, кожна стеблина лободи над ними як велетенське дерево, а вже в них усе, як у великих сосон,— і гілочки, і запах.

Сіяла їх Варя на звичайних грядках — ну точно, як на маминому городі. Два рядочки — посипле рукою насіннячко, рукою ж позагортає, а потім, через п'ять сантиметрів, ізнов — два рядочки.

Вчора ті рядки уже викопували — рослини цілком готові до посадки. Викопували незвичайною — вузькою, видовженою, чимось схожою на меч, лопатою. Колись — Варя про це десь читала — лопата ця так і називалася «садильний меч», і винайшов цю лопату у минулому столітті її земляк, харківський вчений Колесов.

Малесенькі саджанці мали, як завжди, висадити десь у

лісі на вирубці чи на тих галявинах, де старі дерева чомусь повсихали. Доводилося і їй висаджувати оті паросточки, скрізь садили — і під Васищевим, і за Лизогубівкою, а вчора...

Ахала з отими саджанцями, мріяла, думала все про те ж, про своє майбутнє, про свою долю — коли вона нарешті буде у колгоспі, на фермі... Їхала, на дорогу і не дивилася. А приїхала, глянула — оце так так! Та вона ж додому приїхала — он воно, колгоспне подвір'я, телятник, ферма...

Садила сосонки, а голову щось так і повертає: ось воно, ось... Зовсім близько...

Отаке згадалося.

Нагребла голок, ізв'язала кінці рядна, ривком закинула вузол за праве плече, на ліве поклала граблі.

Цього ранку, як і вчора, і позавчора, вони з татком виходили на роботу разом. Це в них було, як традиція, як особливий, дорогий для обох, звичай, мало не ритуал. Посьорбали кандьору, посмакували крихітними кусниками пайкового житняка, запили солодушкою і повставали з-за столу. Мати прибирає посуд, а батько з донькою, побравши кожен свого вузлика з харчем, рушають до хвіртки. Поряд рушають, як рівні,— два трудівники...

Звичайні ніби хвилини, стократ вони повторювалися, і все одно Варя завжди помічає якусь особливу урочистість в батькові. Видно одразу: тато зворушений, але усіх сил докладає, щоб не показати цього.

За хвірткою, уже на вулиці, на мить спиняються.

— До побачення...— завжди каже батько.— Час добрий...

— Час добрий, тату...

Пішла.

Перед річкою зупинилася. Їй — до лісорозсадника, ліворуч: просікою до залізничного насипу, далі — до дубового гаю, потім — через кладочку... Це все — якщо ліворуч. А праворуч?

А праворуч — колгосп! Рукою подати... Кинути б зараз усе і навпростець, до контори: «Приймайте! Ким завгодно приймайте! Хай навіть і не дояркою...»

Не дояркою? Ну це... Хіба що тимчасово. Щоб тільки до колгоспу взяли. Дояркою вона буде. Все одно буде.

Так захотілося повернути праворуч... А може, й справді повернути? Озирнулася, а батько й досі стоїть. І наче відчув, прочитав її думки:

— Час добрий, доню...— дивно він це проказав, лагідно і значущо.— Час добрий... У добрий час...

2

Свіжий фіалковий присмерк виповнює кімнату — уже не вдосвіта, та іще й не світання. Одірвала з календаря листочок, підійшла до вікна — весна, березень... Два роки миру...

Ще раз подивилася на листочок і обережно причепила його на видному місці, біля дзеркальця. Наче будень, а їй — свято. Може, це і справді так? Адже саме сьогодні піде вона таки до колгоспної контори і попроситься на будь-яку роботу. Проситиметься, ясна річ, спершу у доярки, але туди її ж нізащо не приймуть, не приймуть і у телятниці — і тих, і тих скрізь досить, це вже вона точно знає, у всіх знайомих, по всіх безлюдівських колгоспах про те розпитала.

Поглянула на ходики: чи не рано? Прийде до контори, а там ще замок. Посидіти, почекати вдома? Ні, їй уже не всидіти...

Вийшла на вулицю — рано, а от людно: старі й молодь, знайомі і незнайомі — всі йдуть в одному напрямку, всі поспішають туди, куди і вона. Мимоволі згадалися батькові розповіді про щоденну його дорогу на роботу. Ходив він на мохначанський поїзд. Лінію цю — «Харків-Мохнач» — побудували у колективізацію, і, мабуть, тому поїзд свій татко називав «колективним». Їхати було небагато, вставав перед

самою Основою біля семафора, та за ті короткі хвилини *стільки встигав передумати*. У вагоні завжди самі робітники, у кожного, як і у нього, звичка завжди сідати в один і той же вагон. За роки спільної їзди давно вже не тільки перезнайомилися — здружилися. «Розумієш, доню,— часто каже батько,— дивна штука отой поїзд, чужі ж наче, а здається, рідніше од родичів. Увесь вагон — як сім'я...»

Це ж відчула сьогодні і Варя, прямуючи до контори. Різні люди її оточували у цей час на вулиці, знайомі і незнайомі, і всі вони їй були такі зрозумілі, такі близькі...

Біля контори — людно. Сиділи на колодках, на лавах, походжали, юрмилися навкруг бригадирів, і всі — говорили, говорили, говорили.

До війни, після того, як учителька привела Варин клас у телятник, часто і вдень, і в такий же ранковий час приходила Варя на колгоспне подвір'я, до контори, і ніколи тут не бувало так людно. Контора давно вже відчинена, та голова (ще поночі) поїхав кудись, от-от мав з'явитися. І Варя, очікуючи його, підійшла до великого диктового щита з учорашньою газетою.

Багато чого змінилося у житті. Раніше — до війни — Варя не раз помічала: газету спершу проглядають, пробігають очима заголовки, а тоді вже, вибравши щось найцікавіше, читають. Тепер — інакше.

Десь на сьомий а чи на восьмий день по визволенню приніс батько додому свіжий номер «Правды». Читали її разів із десять, уже й потерлася, уже й дірочки на ріжечках світяться, а, як трапляється вільний вечір, татко знову і знову розкладає газету і, присунувши каганця, довго й уважно читає уголос.

Починає з передовиці. На все життя запам'ятався її зміст. Саме цими думками і почуттями жила Варя, її сім'я, її родичі і сусіди, її село, усі люди на щойно визволеній землі. Батько читав урочисто, повільно. Остання фраза — скільки не повторював оту передовицю — завжди в його устах звучала, як поетичний рядок:

«...Колгоспи відроджуються, всім серцем тягнуться люди до колективної праці...»

Це була сама правда, саме життя. За роки окупації не так за хлібом, як за усім радянським, усім істинно колективним зголодніли люди.

Дочитавши все до останнього рядка на останній сторінці, батько обережно згортав газету і ховав її до тої — найголовнішої — шухляди, де зберігалися фотографії дітей, їхні листи з фронту. Листи оці — потерті, як і газета,— читав теж вечорами при світлі блимочка, читав урочисто, повільно...

— ...Голова ...голова приїхав!

Усі посунули до дверей контори.

У кабінеті накурено. Людей — насилу протовпилася до столу.

— Чого тобі, доню?— великі задумливі очі сумно всміхалися.

— Та от... Заява...— і тремтячою неслухняною рукою поклала на стіл аркушик із шкільного зошита.

— Заява, значить...— голова пробіг очима оті Варині, п'ять разів учора переписані, чіткі й акуратні кілька рядків, зітхнув, розвів руками:— Не можу, доню... Де ж ти була раніше? Стільки людей уже прийняли... Не можу.

Вийшла на вулицю, іде, за слізьми світу не бачить. Постояла-постояла — куди ж тепер? Може, до колгоспу імені Будьонного? Там на трудодень більше дають. Далеченько, правда, чотири кілометри, та що вдієш... Подумала-подумала та й пішла.

Чого тільки не надивилась, поки дісталася до того, другого колгоспу. Не дуже їй досі випадало бродити по селу — влітку у лісорозсаднику працювала, взимку — до школи, та й удома роботи вистачало. Оце вперше за кілька років пройшлася Безлюдівкою.

Скільки нового... Майже на кожному подвір'ї щось будують — браві засмаглі хлопці у вицвілих гімнастерках хвацьк

ко зблискують сокирами. Зводять нові хати, ремонтують, підновлюють ті, що вціліли. На вулицях вкопують нові стовпи. На колгоспні ферми електрика вже проведена, тепер тягнуть лінії на сільські подвір'я, в першу чергу до удовиних хатин. Не вистачає дроту, в діло іде навіть колючий дріт — концтабірний, круппівський. Служив чорній справі, хай послужить і світлій...

Проходила через колгоспні городи. Зупинилася, роздивилась, розпитала: може, і їй тут випаде працювати... Важко трудяться люди. Ось помідори садять — усе руками... Тисячу ямок лопатою викопай, гною сапеткою наноси у ті ямки, посади та ще й полий.

Варя проходила якраз під обідню пору, ланка поспішала, руки жіночі так і миготіли, худі засмаглі обличчя заливав піт. Жінки ще не помітили Варі, а та все стояла, дивилася.

«Нелегко, дуже нелегко...— та тут же подумала інше:— Важко, і все ж таки, яке це щастя — отак з усіма... Вільно, без отого тричі проклятого «ком-ком», «шнель-шнель»... Вільно... На вільній землі...»

А молодиці ще й заспівали — давньої, довоєнної:

Спят курганы темные,
Солнцем опаленные...

Про любов заспівали, про свою юність...

— Обід!— дзвінко гукнула ланкова. Покидали лопати, збилися до гурту і аж тут тільки побачили Варю. Знайшлися і знайомі, дві навіть з її класу.

— Варю!— загукали.— Ходи до нас!

Підійшла. Присіла. Молодиці подіставали все, що в кого було, поскладали докупи на ряднину — картоплини, печені буряки, макуху, молоко в пляшках, а одна уже літня жінка розгорнула вишиваного рушничка і поклала на купу велику рум'яну перепічку.

— Ого!— вихопилося у кількох.— Багато живеш!

— Та...— і зашарілася, засвітилася щастям:— Іван... син жениться...

Посиділа-посиділа Варя — така заздрість у неї до цих жінок... Попрощалася, підвелася, пішла.

Всього чекала Варя: і що голови не застане, і що коли й застане, то не прийме на роботу, а все вийшло навпаки — і голова був на місці, і заяву Варину взяв.

Про ферму і говорити не захотів, а до рільничої бригади записав.

— А на роботу коли?— боязко запитала.

— А коли б ти хотіла?

— Сьогодні можна?

— Можна! — сміється.— Хоч зараз!

І розповів, до кого звернутися, куди йти. Поле, де Варі сьогодні працювати — розкидати гній,— не так і далеко від її домівки.

Вийшла з контори — землі під собою не чує. Ет, якби можна було не йти, не бігти, а, як у сні, відштовхнутися від стежки і — навпростець. Сказати мамі, порадувати, а потім — вила на плече і — в поле.

Вона таки не йшла — бігла. Уже недалеко від своєї хвіртки стрілася знайома доярка:

— Куди це ти так?

Похапцем, ковтаючи слова, розповіла про все. Хотіла вже прощатись — нащо час марнувати — та доярка спинила:

— Ну й гаряча... Зажди. Скажи мені, ти і справді дуже хочеш працювати на фермі?

Варя аж розсердилася: питає таке!

— Ну, добре, добре, не гарячкуй. От що я тобі скажу: голова наш іще не знає, що нам потрібна буде нова телятниця. Підеш?

— Телятницею? Боже... Та я...— поглянула недовірливо, зітхнула.— Жартуєш. А я й повірила.

Та доярка і не збиралася жартувати. Не минуло й години, як вона й Варя говорили з бригадиром...

Додому Варя прийшла аж увечері — просто-таки знесилена від щастя. Підійшла до дзеркала, знову узяла той

календарний листочок. Ну і день! Ну просто тобі другий день народження...

Минуть роки, і вже не учорашня школярка Варя — відома по всій республіці Варвара Савельєва завжди святкуватиме в цей день.

3

Прийшов син бригадира з фотоапаратом. Клацнув. «Завтра,— каже,— матимеш знімок». І приніс. Варя довго роздивлялася: все, як є,— і хлівець телячий, стінка біла-білісінька, сама недавно підбілювала, і плямисті її телятка, і огорожа, і навіть віялка колгоспна за огорожею — і ту видно. Посередині — вона, Варя: у чорних чунях, у бурках ватяних. Жакет на всі гудзики застебнутий. А на обличчі — усмішка щаслива-щаслива...

Щаслива?

А насправді, в житті щаслива вона чи ні?

Подумала, і аж досадно стало — лізе ж отаке в голову, стільки роботи, а вона...

Подякувала за фотокартку, загорнула у папірець, сховала: вдома буде час, роздивиться краще.

Хлопець пішов, а Варя за цеберки і до свиноферми, там вона брала гарячу воду, холодну наношувала іще зранку. Притягла воду, тепер можна і по молоко. Принесла два відра, почала напувати. Кожному теляткові, після того, як нап'ється, обов'язково треба вимити мордочку теплою водою. Вимити та ще й витерти сухим чистим рушничком. Телятка — як діти, не витри дитині губенята, зашерхнуть, а там, гляди, і вавка яка прикинеться. А у телятка і волоссячко може повилазити.

Зараз Варі уже легше, зараз — нове приміщення. А до цього намучилися. Дали їй на самому початку двадцять п'ять малесеньких — усі як є молочняки. Теляток дали, а телятника спеціального колгосп ще не мав, нашвидкуруч об-

ладнали колишній інкубатор. Для кожного з підопічних зробили окремий станочок.

Як вона раділа... Ходила по тому хлівцю, роздивлялася, і все, ну просто-таки все хотілося погладити, поторкати руками. Стіни — чисті, тільки-тільки потиньковані, підлога гладесенька, без щілин. Не втерпіла і нову, добре вистругану підлогу іще й помила...

Відтоді мила її щодня. Вичистить, повиносить гній, вимиє чисто-чисто, щоб аж блищало, підожде, поки висохне, і тільки тоді починає стелити солому. Старанно стелить, а потім, коли закінчить, іще й сама ляже, покрутиться, перевернеться з боку на бік: чи не твердо буде телятком.

От і сьогодні — вимила, натрусила соломи, лягла на мить і замислилась. Знову чомусь згадалася фотокартка, і оте химерне, аж дивне оте питання знову вигулькнуло: «Чи щаслива? Чи справді вона, Варя, щаслива?..»

Хотіла відмахнутися — де там. Мов цвях засіло.

Схопила цеберки, побігла по вечірнє молоко, а в голові — одне: «Чи справді?»

Принесла молоко, а коло телятника — татко. Цілий возик трави привіз. Кормів у колгоспі не вистачає, а у батька — відгул. Вчора обходив свою дільницю і понад насипом під лісосмугою гарної трави нагледів. Узяв сьогодні зранку косу, возика...

Яке це щастя, що в неї такий татко...

Вхопила сапетку і — руками, руками. Вил Варя не визнає — руками і швидше, і чистіше виходить — і травинки у возику не залишиться.

— Ну, коли ж ти сьогодні додому підеш?— буркоче татко.— Може, тут і ночуватимеш? Що у тебе за робочий день: в шість ранку ти вже тут і увечері тебе не докличешся...

— Прийду, прийду, куди дінуся...

— Та тобі коли б дозволили, ти б тут і ночувала...

Пішов батько, поторохтів колесами старенький возик — годувальник їхній окупаційний: скільки це разів мандрував з ним татко на мінку і з мінки, а, бач, і знову пригодився...

Пішов татко, і всі, хто працював на колгоспному подвір'ї, теж пошабашили. Телята уже вляглися на пухкій соломі. Тихо... Уже наче все зроблено, що треба було зробити, а от і справді — так би і не йшла звідси зовсім.

Присіла, поклала голову на руки і знов — укотре — та ж думка. І чому їй весь день про це думається? Щастя... Чи щаслива вона? Чи по-справжньому щаслива?

Мабуть-таки, ні...

І не тільки тому, що при всіх її заробітках у сім'ї їхній все ж таки дуже й дуже сутужно і з харчами, і з одягом. Все це, ясна річ, важливе, але зовсім не головне.

А що ж головне?

Що?

...Прийшла на ферму — тільки-тільки світає, і одразу ж за роботу. Треба встигнути почистити, понапувати телят теплою водою — впоратися, поки не прийшли важити. Встигла...

Важили телят раз на місяць, і завжди у Вариних був добрий приріст. Цього разу теж її вихованці додали по вісімсот грамів, а деякі й по кілограму на добу.

Тільки поважили, побігла по концентрати. Клопоту вистачало, і все ж таки до обіду викроїла більше години вільного часу.

Ворітця — на защіпку і щодуху до корівника.

Тут уже вона не вперше і все одно завжди, як вдихне отих особливих, молочних, трав'яних п'янощів, аж трішечки наче зомліє. Гарно... Корови повільно повертають великі голови, уважно вдивляються вологими лагідними очищами.

Прибігла вчасно — якраз доїння. Підійшла, стала за спиною доярки, дивиться, як мелькають невтомні руки, слухає, як видзвонюють у цеберці молочні цівки. Гарно... До чого ж гарно...

Просить:

— Дайте, я спробую...

Котрась усміхнеться, встане зі стільчика:

— Ану, спробуй.

А інша й скривиться: і так тут, мовляв, ніколи. І тоді Варя йде до Андрія Яковича. Старий завжди привітно її зустрічає. Хоч і не дояр — скотар, але й доярські премудрості добре знає. Поговорить, покаже. Присяде Варя з дійницею і — ось вони, довгождані хвилини! Уже і з-під її пальців дзенькають у лункий цебер пружні струмені.

Здоїть, вийде на сонечко і аж очі заплющить — гарно! Гарно жити на світі! Але...

Але все це — тільки на хвилинку: вона — не доярка. Зараз їй знову треба повертатися до свого телятника.

Ну й що? Хіба їй там уже стало недобре?

Ні, працювати телятницею їй подобається. Але...

Ну вже й лихо з оцим «але»! Глибоко-глибоко, десь аж там, у самісінькім серці, затаєно від усіх, живе воно і живе, не гасне. То розгортається у справжню жагу, і тоді дівчина просто-таки не знаходить собі місця, то примерхає до ледь помітного вогника. Коли ж засвітився він?

Десь аж із самого початку жевріє, та вперше сяйнув, запалахкотів — отам, уночі, під тополею, під к о м у н а р с ь к о ю тополею...

Подивилася на годинничок — ще встигне заскочити до контори.

Ось вони, двері кабінету. Вкотре вона вже сюди йде, а рішуче поговорити, поставити категоричну вимогу все якось не вистачає духу. Просить, а їй відмовляють, просить — відмовляють. І все одно вона піде. Знову піде...

— Можна?

— Заходь-заходь... З чим прийшла? Якщо у доярки проситися, то ми з тобою уже про це балакали.

Мовчки кивнула, опустила очі.

— Слухай, дівчино,— голова аж устав.— Не розумію я тебе й квит! Ну чим, чим тобі погано зараз? Сама ж просилася? Просилася. Що ти за людина... Все тобі треба чогось і треба... Працюєш добре, на правлінні ми тебе відмічаємо, в

районі на нарадах перший секретар завжди про тебе згадує, у приклад тебе ставить. Мало тобі цього?! Ну чого, чого ти ще хочеш?!

Глянула спідлоба, нахмурилася і, знову опустивши очі, проказала тихо, ледь чутно:

— Багато чого...

Так і пішла — знову ні з чим.

Весь день працювала, а подумки все говорила і говорила з головою. Переконувала його, доводила: їй треба, їй просто необхідно стати дояркою. Телятницею їй подобається працювати, але ж вона може більше, набагато більше зробити...

Ні, вона таки ще не раз поговорить з головою і поставить нарешті питання руба.

Вийшла з телятника — поночі. Надворі вже холодніє. Осінь... Уже осінь. За роботою не помітила, як і літо минуло. Роботи — море: уже в неї не двадцять п'ять теляток, як було на початку року, а сімдесят чотири.

Осінь. А вітер уже сніжком пахне. Ще день минув, ще один вечір...

Сніжок, сніжок за вікнами... Та й ранній він цього року. Від першого снігу завжди у Варі святково на душі, а от сьогодні — не лише від нього. Сьогодні — оце тільки-тільки — зважилася-таки на рішучу, вирішальну розмову. Ні, вона вже не пішла до голови, говорила із зоотехніком.

Розмова була коротка, дуже коротка: не переведете в доярки — розрахуюся зовсім. Зоотехнік спершу і слухати не хотіла, довго пояснювала, що вона, Варя Савельєва, природжена телятниця, що у неї неабиякий талант саме до цієї роботи. Багато говорила. Варя слухала уважно. Та, вислухавши, повторила те ж саме, чим і почала розмову: не переведете — зовсім піду.

І зоотехнік здалася, пообіцяла умовити голову і перевести.

Пішла кожна у своїх справах, зоотехнік — до контори, Варя — в телятник. Дивно, спокійно і навіть радісно було

на душі — ні, Варя не дуже вірила, що зоотехніку вдасться умовити голову, не чекала легкої перемоги, то уже врешті не так важливо — рано чи пізно, а все одно голова згодиться; важливо було інше — сама Варя уже вирішила, зважилася: або—або. І ніяких доріг назад. От так.

Увечері до телятника зазирнула зоотехнік:

— Ну, все. Вітаю з новою посадою. Буде у тебе, красуне, аж дванадцять корів. Справишся?

Варя нічого не відповіла.

ПІСНЯ П'ЯТА

1

І знову покотилися дні за днями. Третій рік минає, а Варі здається, наче усе життя ходить і ходить на вранішнє, денне та вечірнє доїння.

Дванадцять корів дали їй одразу: чотири в одної доярки взяли, чотири в другої та ще й чотирьох нетелів привели. Прийде додому — і одразу спати. Вставати рано... Влітку нічого, іде разом із сонечком, а взимку — темно, глухо...

Важко було? І важко, і водночас легко — уперше в житті відчула: оце вже вона і на своєму місці. А потім і втомлюватись стала менше, і не самі вже труднощі були, а й радощі. Її одразу ж помітили, все частіше й частіше хвалили. Першого ж року восени на перевиборних зборах голова відзначив: Савельєва надоїла більше од усіх доярок. А втім, хвалили не тільки керівники.

— Трудима...— оце чисто безлюдівське «трудима» (працьовита) мов приросло до неї:— Трудима... Що трудима, то вже трудима...

Говорилося це, ясна річ, так, щоб Варя не чула, але те, що люди люблять її, знала добре.

Наче усе гаразд, мета досягнута. Можна ніби й заспокоїтися. Якби ж то... Глибоко-глибоко, десь у найпотаємнішо-

му закапелку єства, жила, не вгамовувалася давня ота спрага, вічна її жага.

«Ну чого?— заспокоювала сама себе.— Ну чого тобі ще треба? Все ж у тебе є. Все...»

Все?

Ех, якби ж то усе...

Багато чого їй треба, дуже й дуже багато. Їй треба, щоб у роботі своїй не просто труднощі зустрічала, не просто супротивні вітри, а хуги, хуртечі. Їй треба, їй потрібне таке, щоб не самі м'язи,— вся її душа, все єство бриніло — співало!— у граничній напрузі. А головне, їй треба, щоб не тільки мамі й таткові ставало від її роботи легше й світліше...

Лише кілька років, як про війну говорять «була». Скільки іще ран незагоєних. Бачила недавно у Харкові: руїни ще й досі не всі розібрали. Ніхто уже в чунях не чалапає, ватянки побачиш не часто, та все ж таки як ще бідно, як убого зодягнені дівчата й хлопці. Особливо дівчаток жаль...

А на селі? Скільки отих рук треба, скільки сил, скільки коштів, щоб — хай не усе, хай найважливіше — відновити, підвести з попелу. В колгоспі іще такі нестатки: людей багато, кожен рветься до роботи, але чи усе зробиш голими руками. Кошти, кошти і кошти потрібні. Кожен повинен не просто працювати, кожен мусить.

Мусить? І згадалася ота, читана іще при каганці, перша радянська газета. Разів із десять від початку до кінця читав її татко вечорами уголос, тож і не дивно, що хоч і стільки вже років минуло, а деякі місця пам'ятає слово в слово.

«Кожна радянська людина на визволеній землі прагне знову бути у колективі, кожен вважає за щастя віддати всі сили відбудові...»

«Прагне»... «Вважає за щастя»... Так! Саме так — прагне, а не мусить!.. П р а г н е віддати всі сили!

А вона, Варя Савельєва, віддає? Чи все вона робить, що може, що здатна робити?

В газетах читала, чула по радіо: «Техніка... наука...» Пе-

ред наукою вона з дитинства схиляється, ще з тих часів, як, просто-таки холонучи, завмираючи, вперше читала Жюля Верна. І от тепер з не меншим хвилюванням вчитується в газетні повідомлення про те, як на колгоспних молочнотоварних фермах починають застосовувати апарати для машинного доїння.

Апарати на молочній фермі... І бентежила ця звістка, і не на жарт лякала, і — аж дивно дівчині — тривожною незрозумілою радістю стискала серце.

От якби змогла, зуміла...

Відтоді, як почула про машинне доїння, тільки й думала про це. Та хіба тільки про це? В газетах пишуть, по радіо говорять: в сільській праці впроваджується механізація — підвісні дороги, автопоїлки. А в них?

Багато чого в них змінилося. Ось уже немає в Безлюдівці невеличких колгоспів: і їхній, імені Другої п'ятирічки, і другий колгосп — імені Будьонного, і всі інші артілі об'єдналися в один величезний колгосп. І назвали його як гарно — «Перемога»! Все це добре, та от з механізацією — що вже тут таїтися — справи кепські. Цеберки, бармаки, вила — оце й уся їхня техніка. Лихо та й годі, іде на роботу — думає про це, на роботі — про це тільки й мова...

І так — щодня, день у день. Котилися дні, мчали, як вогники у вікнах досвітніх поїздів. Гриміли й гриміли ті потяги. Недалеко гриміли — біля самого колгоспного двору, над самою Вариною долею...

...Прокинулася од відчуття суму.

Що сталося? Може, наснилося щось давнє, про війну, про окупацію? Так ні, нічого ж наче не снилося. В чому ж річ, чому — сумно?..

Ось уже майже рік, як живе вона не з мамою й татом. Тепер її домівка на Морозівці... Її? Якби ж то її... Не приживається вона щось на новому місці, і з чоловіком не клеїться, і з його ріднею. Так, може, від цього і сумно? Хтозна, може, і від цього...

Надворі місячно, і в кімнаті аж наче сріблястий присмерк. Чути, як чітко й сухо цокає годинник, рівно й спокійно дихає поряд чоловік.

Потихеньку, щоб не розбудити, встала з ліжка, піднесла до вікна будильник. Ого! Мало не проспала. Похапцем одяглася, ковтнула кисляку, заїла перепічкою, ватянку на плечі і — гайда. У сінях зняла із цвяшка торбину — їжа їй на цілий день: сьогодні Варя чергова по фермі і додому зможе прийти тільки пізно ввечері.

На вулиці — краса неймовірна, дерева аж світяться, кожна гілочка у іскристо-синьому кожушку. Морозець... Паморозь починає осипатися. Сніжок так і видзвонює під чобітками.

А вітер який — чим він тільки не пахне, отой вітер: і снігом, і димом (особливим — такий буває тільки тоді, коли топлять соломою), і смаженим салом (десь уже куліш на сніданок зварили), і річкою, і лісом, і теплим, аж гарячкуватим, щойно здоєним молоком...

Гарно. І все ж таки — і все ж таки сумно... Вдома щось? Ні, зовсім не чоловік і не свекруха винні...

Учора,— якраз перед обіднім доїнням,— прийшли піонери. Хтозна, може, вони сюди приходили і не вперше, може, для інших доярок це і звичайна річ, а вона, Варя, розхвилювалася не на жарт.

Така рідна, така знана жага світилася в дитячих очах — жага дива, жага того, щоб не усе на світі було, як двічі по два. Жага справжньої, великої краси, жага подвигу. Дитинство так і встало перед очима. Чи не отак колись і вона, школярка, вперше увійшла в оцей дивний, пропахлий луговими травами і молоком світ? Аж сльози витерла. А втім — це хоч і бентежило, але то була радісна, щаслива бентега. Розтривожило, засмутило інше.

Піонери обступили, заговорили усі одразу. Вони і питали, і розповідали, і кожен намагався говорити голосніше. Маленька дівчинка перекричала всіх:

— Варваро Федорівно! Варваро Федорівно!

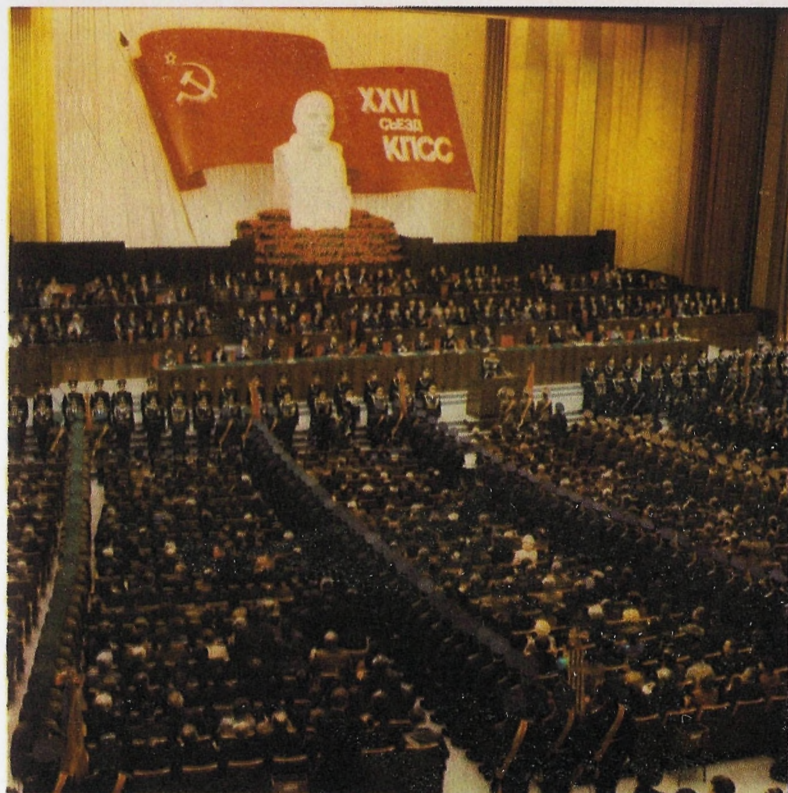

Працює XXVI з'їзд КПРС. Його делегатом була і Варвара Савельєва.

Уважно прислухаються до розповіді Варвари Федорівни майбутні її послідовники.

Варя спершу навіть озирнулася: до кого це дівча гукає? Та тут же збагнула — до неї... Вона, саме вона, а не хтось інший, уже для цих дітлахів не Варя, а Варвара Федорівна...

Аж серце стислося, так стало сумно. От і вся причина її смутку. Невже вона й справді уже не Варя? Невже — справді?

А ось уже й ферма, ось уже і вогні видно. Ось ворота. Увійшла, щільно причинила за собою стулки, стала біля порога — тихо... Чути, як дишуть уві сні корови, деякі вже прокинулися, ремигають. Варя жадібно — на повні груди — вдихає знайомі п'янкі запахи і вперше за весь ранок усміхається.

Роботи — непочатий край, і все ж таки півхвилинки вона витратила на себе. Підійшла до лампочки, витягла з кишені районну газету «Трибуна трудящих». Розгорнула — ось він, нарис про неї. Ба як пишуть: «І почався день. Чергова сьогодні Варвара Савельєва. Савельєву у районі знають як сумлінну трудівницю...» Отаке співпадіння — Варя сьогодні і справді чергова! Ну що ж, почався, так почався.

Метнулася на подвір'я. Там на паколах догори дном сушаться звечора бідони. Повносила, прогребла у грубці, зазирнула у казан — майже порожній. За цеберки і — до колодязя. Наносила води, закрила казан кришкою, розпалила в грубці. Тепер треба понапувати корів — знову за відра і майнула до криниці. Поналивала в корита у загорожі, випустила корів — п'ють... Знову метнулася до грубки, підкинула дровець, а вже і доярки почали сходитися — чистять і виносять гній, цебра задзенькали, заплюскотіла, запарувала вода...

Варя, як завжди, і почистила у своїх корів раніше од усіх, і погодувала, і здоїла раніше.

Доярки, впоравшись, пішли — до обіднього доїння є час відпочити, а черговій треба пильнувати.

І Варя пильнувала — весь день, до самого вечора. А

увечері, якраз після вечірнього доїння, сталася радісна подія: у її, Вариної, Лиски народився бичок, та такий гарненький...

— Мій ти малесенький... Ну чого, чого тремтиш...— пестила, витирала сухим м'яким сіном.— Як же тебе назвати, голубчику?..

Стояла вона якраз при стіні, глянула у маленьке віконечко,— тонко-тонко прорізався молодик... Варя подивилася, зітхнула і раптом аж засміялася: ну й дурненька! Та яка там старість може бути в такому молодому світі! Ніколи вона не постаріє! Ніколи!

Бичка назвали Молодиком...

2

На столі — газета, великі літери заголовка видно і в сутінках: «Ширше впроваджувати машинне доїння». Прочитала й зітхнула — і встає і лягає вона з думкою про це впровадження. А що з того?

Снідати ніколи, сховала до кишені окраєць (уже не по картках, не пайковий!), знайшла полапцем ключа, узяла серп.

Ну й вітер... Ой же й лихо, оцей квітневий вітер! Ну просто тобі як парубок.

Соловейко витьохкує...

Не може Варя спокійно слухати солов'їв — плакати хочеться. Не склалося родинне життя, не те думати — і згадувати гірко. Знов вона з мамою і татком. Синочкові Павликові шостий рік... Ні, солов'їв їй краще не слухати.

Знайшла на кролятнику порожні мішки, зав'язки, викотила возика.

Курява, спориші, а он уже й колгоспні луки. Закотила возика під ожеред, пішла з серпом, вишукує, де трава густіша. Перепілки підпадьомкають, місяць ховається за хмаркою, і від того хмарина починає світитися.

Роса... Гарно жати по росі, трава соковита.. Гарна трава. Стисне Варя у лівій руці жмуток, підсуне під нього серп, придивиться, а стинати — жаль...

Кожен кущик — окремий світик. Ось деревій... Скільки у нього ще імен: і ріпкою його звуть, і білоголовником, і заячою травою. Варя знає: рани від тої травки швидше гояться. Буркун... І з тютюном його змішують, і як ліки вживають. І на сіно він добрий. А ось — кмин. Старі люди кажуть: буде у сіні кмин, буде молока вдосталь. Тимофіївка, лисохвіст, метлиця — скільки їх, таких наче звичайних, а насправді таких непростих, таких загадкових. Трави — це і справді не двічі по два...

Та хіба тільки трави? А оте просто-таки неймовірне, як казка, досі ще не бачене машинне доїння?

Лютневого хурдельного вечора батько приніс новину: казав йому хтось із сусідів, що колгосп їхній купив доїльні апарати, уже в коморі стоять...

Аж приснилися їй оті апарати. Ніби заходить вранці до корівника, а там, у глибині,— фіалковий серпанок, і миготять, світяться у тому серпанку дивні прозорі трубки... Наче це уже не ферма, а сяючий від скла і металу цех... От тільки чи зуміє, чи зможе вона працювати з отою химерною машиною? А якщо ні?.. Від самої думки про це стає тоскно.

Ледве тоді дочекалася ранку. Тільки подоїла, впоралася,— одразу ж до комори. Пощастило: комірник виявився на місці, двері розчинені. Зайшла, глянула — ніякого сяйва...

— Що шукаєш, Савельєва? На доїльні апарати прийшла подивитись?

— Ага...

— Іди, покажу...— і комірник повів її аж у найдальший куток.— Ось вони...

Дивилася і очам не вірила: оці бідони з трубками, оце і є апарати? А комірник тим часом витяг з кишені тоненьку брошуру і покликав Варю до столу. Сіли вони, прочита-

ли, розглянули малюнки, схеми. Все наче просто. Знову підійшла до апаратів, взяла в руки доїльні стакани:

— Так оті штуки одягати корові на дійки?

Комірник здвигнув плечима:

— Виходить, оці...

— А корова віддаватиме молоко?

Комірник нічого не відповів. І Варя втратила спокій.

От і зараз — жне траву, а думка про ті апарати. Треба зважуватися... Треба.

Туго набиває чували, зав'язує, вмощує так, щоб, бува, дорогою не попадали. Здається, усе гаразд. Ще раз перевірила і хотіла уже впрягатися, та раптом почула: стежкою з того кінця луків торохкотить, наближається ще чийсь возик. Місяць вийшов з-за хмари. Варя придивилася і впізнала молодичку — на Квашівці живе. Разом і на вулицю ходили. На возику в неї, точно як у Варі, три чували з травою.

— Здорова була, Варко!

— Здорова...

Варя натягла на плече лямку, викотила свого возика на стежку. Поки не вибралися на широку дорогу, молодичка їхала позаду, на дорозі наздогнала, і два возики покотилися поряд.

— А ти, Варко, молодець...

— Чим молодець?

— А тим... Усюди встигаєш. І на зборах мене критикуєш, що траву колгоспну краду, і сама тут, на луках, не ловиш гав...

Варя нічого не відповіла, а молодиця не відступалася:

— Мовчиш? А ти не мовчи. Ти поговори зі мною, попроси, щоб я нікому не розповідала. Я, може і змилуюся, я — добра... Ну, чого хмуришся? Та ніякого тут страшного гріха нема. Всі ми однакові, кожен гребе до себе...

Варя її вже не слухала, думала про своє. Скільки це вже в коморі лежать апарати? Третій місяць?

Чи віддаватимуть корови молоко?..

Але ж є колгоспи, де вже доять отими апаратами. Є такі колгоспи, сама читала, є...

Незчулися, як і в село в'їхали. На вулиці іще жодної душі, вікна темні. А ось і перехрестя. Варя зупинила візок.

— Бувай,— кивнула молодиці,— мені сюди, ліворуч.

— Куди?— здивувалася та.— Куди ліворуч? Ліворуч — ферма, а твої ворота аж он, праворуч, а не ліворуч. Тобі ж зі мною по дорозі майже до самого двору.

— Ні,— сумно всміхнулася Варя.— Не по дорозі мені з тобою, зовсім не по дорозі...

— Що?— молодиця і рота розкрила.— Та ти що, на ферму траву везеш?

— На ферму.

— Тю...

— От тобі і «тю». Бувай здорова. І щоб я тебе більше не бачила вночі на колгоспних луках.

— Слухай...— молодиця все ще ніяк не могла оговтатись.— Слухай... Та ти жартуєш! Жартуєш? Ага? А може, ти того... Може, ти малахольна? Та на ферму ж тобі й так привезуть...

Це вже Варю почало дратувати: сказати б їй, мабуть, пару слів... Ет, що ця дурепа зрозуміє? Хіба їй поясниш, що кормів підвозять недостатньо, менше, ніж треба. І нема в тому нічиєї злої волі — техніки ще у колгоспі обмаль. Зробили на фермі підвісну дорогу, а грузовиків не вистачає, і тракторів мало. Ясна річ, можна і на тих кормах, що привозять, якось протримати корів, щось надоїти. Можна то можна, але їй, Варі Савельєвій, усі оті «якось» та «щось» не до шмиги. Не якось вона хоче жити, а на повний подих...

— Бувай,— махнула рукою.— Ніколи мені тут з тобою теревені правити.

— Ти що... Ти іще поїдеш?— молодиця дивилася на Варю мало не з жахом.

— А тобі яке діло? І поїду.

Так вони й розійшлися, дві молодиці — обидві високі,

вродливі, схожі, як сестри, і возики у них схожі, і лантухи, і трава з одного лугу, все, майже все однакове. Дороги — різні...

У молодиці — до своєї корови.

У Варі — до своїх. П'ятнадцять корів уже в неї і всі — свої.

Перед самою фермою зупинилася, поглянула на комору. Замок на дверях... А за тими дверима...

Невже вона таки не зважиться?

Серцем відчула: назад дороги нема. Знала себе — не дадуть їй тепер спокійно жити оті апарати. Поки вони стоять отам, за отим замком, за отими дверима,— не дадуть.

Невже не зважиться?

3

Зважилася...

Перша з усіх доярок прийшла на заняття, перша склала техмінімум.

Ніколи не забуде перше пробне доїння.

Дві стихії, два світи зійшлися. З одного боку — розумні, задумливі очі корів... Так, саме вони в ті хвилини уособлювали їх Величність Живий Світ Варвари Савельєвої. Світ-пісню, світ-казку, світ її дитинства і юності.

З одного боку пісня-казка. А з другого...

А з другого — пульсатор, колектор, шланг, кран. Тільки — вони?

Ні! Аж ніяк — ні.

За всіма тими металево-гумовими премудростями всім своїм єством відчувала Варя такий же величний і дорогий їй, такий же тривожно-прекрасний, як і перший,— світ другий, татків, робітничий світ.

Батькові тихі пісні, батькові оповіді в місячні матіолові ночі, такі дорогі серцю, такі любі пахощі металу — батькові пахощі. І — головне — горда, заповітна мрія і самій стати

робітницею, все це таємничо *жило* в усій отій, не такій уже й хитрій машинерії, що її мала опанувати Варя.

Опанувати... Легко сказати...

Віками усталювалося: залізо добре там, де камінь, де земля, дерево. Корові ж — теплому і ніжному вим'ячку — потрібні ніжні і теплі жіночі руки. А від отих залізяк ще, гляди, почнеться запалення вим'я, або, як бабусі кажуть, «осовище».

Та й лякалися корови, дуже лякалися. Спершу треба було призвичаїти їх до самого вигляду апарата. Потім починати потроху, неподовгу... Коли корови молоді, вони швидше звикають. У Варі ж більшість — старі.

— Ну, рибонько, ну, сонечко... Не бійся... Я ж тобі нічого лихого не зроблю...

Перше пробне доїння.

Два світи зійшлися. І радісно Варі, і страшно: а що, як не зуміє, не зможе? А що, як не піде молоко?

Пішло... Варя подивилася в оглядове скло і раптом такою щасливою себе відчула.

Видоїла одну, до другої перенесла апарат.

— Рибонько моя... Сонечко...

Гладить, говорить, заспокоює. Наче заспокоїла трохи, починає теплою водою підмивати вим'я. І все розмовляє, розмовляє. Корова нашорошує вуха, повертає голову — уважно слухає, боїться вона вже менше, та все одно ще боїться.

А Варя щаслива — виходить у неї! Виходить!

Підмиє, витре сухим рушничком. Після цього, якщо навіть і просто доїти — руками, не апаратом,— вим'я треба добре помасажувати. Перед тим, як насунути на дійки доїльні стакани, Варя не просто масажувала,— пестила. І все умовляла, умовляла. Перевіряла руками, чи з кожного соска молоко біжить. М'які, ніжні дотики ще більше заспокоювали корову.

Всього бувало: і брикалися оті Рибоньки й Сонечки («дзигались», як казала Варя), і скоса, зі злістю поглядали на химерну оту — звідки вона, мовляв, клята, взялася?! —

схожу на бідон посудину з кришкою й шлангами, що теж називалася доїльним відром. Поглядали і все намагалися перекинути оте несправжнє відро.

— Дурненькі мої,— зітхала Варя,— ну як вам пояснити? Вас же більше й більше стає, руками ж доїти я вже не встигну. Машиною треба... Звикайте, голубоньки. Я — обережненько, лагідно... Ось я ще й руками після апарата додою... Звикайте.

І «голубоньки» теж зітхали — шумно, по-коров'ячому. Голубоньки починали звикати.

За турботами цими і літо відшуміло, і вересень одзвенів першими у житті її Павлика шкільними дзвониками. Пішли дощі. Рано захолодало. Тепер не тільки вим'я треба було підмивати теплою водою, але й доїльні стакани підігрівати...

Багато днів у житті минає безслідно. Та багато й таких, що наче й зовсім не минають, лишаються в пам'яті назавжди. Запам'ятався Варі один звичайний жовтневий день...

Ще по дорозі на ферму наздогнала подруг-доярок. Зайшла до корівника не одна. Молодиці щось щебетали, вона слухала. А потім і сама щось казала...

Все, що сталося далі, бувало вже не раз і не двічі. Дивно, чому ж вона раніше не звертала на це уваги? А сталося таке: поки вона мовчала, поки говорили інші, її, Варині, корови і голів не підводили. Та й інші всі теж стояли собі й ремигали. Та тільки Варя озвалася, як усі п'ятнадцять рогатих голів, мов соняхи до сонечка, повернулися до неї. Замукали, заревіли кожна по-своєму, кожна наче оповідала про щось своє...

— Мої ви голубоньки, лапоньки мої... Ну, прийшла вже... Прийшла, ну, заспокойтесь...

Доярки тільки ззирнулися: отаке, бач... Чи вона слово яке знає?

Почистила, роздала корми, заходилася доїти. Поставила два апарати, дві дояться, а Варя тим часом підмиває, масажує — готує ще двох, і дивиться, стежить крізь оглядове

скло, чи йде молоко, чи, може, й час уже виключати й переносити апарати. Недосконалі вони, дуже ще недосконалі, підв'язувати їх доводиться. А тут треба вгадати — і надмірно підтягувати не можна, і дуже попускати не слід,— і те, і те шкодить.

О, ця уже подоїлася, можна апарат переносити далі. Підключила до третьої, а вже і в другої все готово.

Незчулася, як і впоралася. Вийшла на вулицю,— поки доїла, а тут підморозило, сонечко визирнуло. Гарно на вулиці. І на душі гарно. Наче свято якесь...

Яке? Може, вона чекає чогось а чи когось? Ні, наче не чекає... Яке ж свято? Подумала і раптом аж засяяла від щастя: та це ж у неї сьогодні перший такий день, коли і здоїла швидко, і апарати працювали добре, і молока більше, ніж учора, і — головне — корівки її стояли так спокійно, наче не кілька місяців, а вже кілька років доїть їх вона оцим ДА-3...

Це справді свято. Це значить, вона перемогла.

Так само гарно — спокійно й весело — пройшло й друге, обіднє доїння. А на третє, тільки вона на ферму, а в неї... гість! Та ще який дорогий... Синок... Просто зі школи, і додому не заходив. Прийшов мамі допомогти, хапається за вила, гній хоче вичищати.

Щасливо усміхаючись, забрала вила: малий ще. Дала молоток, хай б'є макуху.

Павлик узявся до роботи з усією серйозністю. Поклав під стіну портфельчика, засукав рукава і ретельно, не поспішаючи, почав розбивати сірі, тверді, як камінь, кружала. Подрібнену макуху зсипали у вагонетку, залили теплою водою.

Потім Павлик ще й тирси наносив сапеткою, і сам же й потрусив під кожну корову.

Додому йшли удвох, мама й син, два трудівники, двоє друзів, обоє і стомлені, і радісні.

Син так і світиться від щастя. І мама...

— Варваро Федорівно!

Спинилася: хто це? Озирнулася — секретарка з контори.

— Варваро Федорівно!— засапалася, аж за серце хапається.— Ну та й швидко ви з сином крокуєте. Насилу наздогнала.

— Щось трапилося?

— Та ні... Не знаю... Голова чогось вас кличе. Терміново кличе. Усе,— каже,— нехай кидає і біжить.

— Ну так що, що там сталося?

— Не знаю...

4

Спинилася перед порогом, поправила хусточку на голові. Чого вона так хвилюється? Чи вперше в конторі? Ось вони, двері... Табличка: «Голова колгоспу «Перемога» Войтенко С. О.» Чує серце: неспроста, ой неспроста її викликають...

— Можна, Сергію Олексійовичу?

— А, Савельєва! Заходь, заходь...— високий, кремезний, добродушний здоровань важко підвівся з-за столу, пішов Варі назустріч

— Щось трапилось, Сергію Олексійовичу?

— А трапилось... Що трапилось, то трапилось... Сама винна...

Повільно, наче роздумуючи, підійшов до стіни з діаграмами та графіками, подивився, поводив пальцем по рядках літер, вдоволено крекнув і неквапно опустився на стілець, що стояв під стіною.

— Сідай, Савельєва. Та не там — отут. Отут-отут, ближче до мене. Сідай рядком, та поговорим ладком. Вся біда в тому, що доведеться тобі, Савельєва, купувати шляпку...

Варя, хоч і була чомусь украй стривожена, а всміхнулася: про особливу, чисто войтенківську бережливість ходили легенди. Які б витрати на колгоспні потреби не планувало правління, Сергій Олексійович обов'язково перечить: «Ну куди, куди ви хочете отакі гроші вбухати? Потерпіти не можна? Он у мене одні штани, і нічого, живу...»

— Яку шляпку, для чого? Мені і в хустині гарно...

— Доведеться тобі, Савельєва, їхати...

— Куди?!— *Варя аж підхопилася.*— Знову в Харків на нараду?! Та у мене ж корови!.. Та я...

— У всіх — корови...— *голова насмішкувато примружився.*— Всім ніколи. А що їхати тобі треба, сама винна. Ось дивись,— і повернувся до діаграм.— Минулого року хто найбільше надоїв? Савельєва. А цього року — ось дані за перше півріччя — хто перед веде? Знову Савельєва. От і є рішення взяти оцю Савельєву і послати...

— Куди? У Харків?

— Ні...

— До Києва?!

— Ні...

Варя, нічого не розуміючи, стенула плечима і враз... І враз так і зашарілася, так і засяяла:

— Та невже?!

Голова засміявся:

— Не «невже», а «вже». Вже, Варю! Поїдеш на Всесоюзну *виставку до Москви.* О! Це *розуміти треба. Ти розумієш?* Усвідомлюєш, що це таке?

Нічого не відповіла, сиділа немов оглушена. Наче здалеку долинули слова голови:

— ...Ну так ти їдеш? Їдеш? Поїзд післязавтра увечері.

— Їду.

Подякувала, вийшла. Голова здивовано подивився вслід. Добре йому питати: «Ти їдеш? Їдеш?»

Новина була така приголомшуюча, що Варя не могла її ніяк усвідомити, осягнути до краю...

Москва...

Це звучало водночас і як висока музика гімну, і як тиха вечорова батькова пісня. Москва...

Та невже ж це не помилка, невже й справді її, Варю Савельєву, звичайну доярку, дочку звичайного робітника, запрошує Москва. Ніч не спала, потім цілий день працювала, а втоми — нема. На другу ніч устала, зварила синові й

батькам їсти і вдосвіта пішла на ферму. Іде і — ну точно, як у тих призабутих дитячих снах — все їй здається: оце зараз, в оцю мить, відштовхнеться від стежки і полине, попливе над сонним селом...

І ще диво: і не їла майже нічого, а втоми й досі нема... І тільки вже у вагоні, коли лягла, відчула дивну, неймовірно приємну втому..,. Тільки торкнулася подушки — так і заснула. Прокинулася, а вже й Москва за вікном.

На пероні їх зібралося багато. З яких тільки областей не було. Молоді, літні, жінки, чоловіки, і всі схвильовані, збуджені. Приїжджих зустрічали представники Міністерства сільського господарства. Одразу ж стало ясно, хто в якому готелі житиме.

— ...Савельєва! Савельєва! Колгосп «Перемога»!

Варя аж здригнулася — невже це її? Хто її тут знає?

— Савельєва! Де ви?

— Осьдечки... Ось, ось я!..

— Готель «Москва».

На привокзальному майдані всіх чекали машини. Заїхали до готелю, залишили речі, вмилися, жінки причепурились, і всі пішли дивитися Москву.

...У гомінкім гурті вперше ступає Варя на Красну площу. Куранти б'ють... Ось він, Мавзолей... Повільно, крок за кроком сунеться черга. Немов відлиті із бронзи, застигли вартові. Сходинки... Червонясте сяйво і — напружена украй дзвінка тиша. Тамуючи сльози, вдивляється Варя в обличчя найдорожчої Людини...

Вийшла з Мавзолею, іде садом. Крізь гілля дерев ясно голубіє небо... Вулицями йде, майданами — навколо вирує Москва, а у Варі перед очима — обличчя... Його обличчя...

Пізно увечері знову прийшли на Красну площу. Тепер гурт їхній поменшав і наче потіснішав. Поки йшли майданом, ще стиха перемовлялися, та, коли знову наблизилися до Мавзолею, до Спаської вежі, усі замовкли.

Мінялися вартові. Чіткі, карбовані кроки, уповільнена

урочиста хода. Солдати Революції, солдати Жовтня... Чи не про таких, як вони, і ота таткова пісня, що у ній «червонеє військо» іде «волю захищати»...

Разом з усіма пройшла попід Кремлем, сіла на лаві під деревами. Тихо в саду, дуже тихо. Прислухалася: а шерехи отут — нічні, вологі шерехи опалого листя — ну точно такі ж, як і на Україні...

Ніч місячна. Сад, стіна, башти — все у синьому серпанку. В темній зоряній синяві живою казкою — велетенські рубінові п'ятикутні зорі...

Думалося легко, ясно. Згадався вечір — найрадісніший, найщасливіший у житті.

...Притишений урочистий зал. Головуючий щойно прочитав заяву:

— Прошу прийняти до лав Комуністичної партії...

Анкета...

Виступи рекомендуючих...

І ось вперше у житті стоїть Варя перед партійними зборами. Стоїть, дивиться, і дивне, незнане досі почуття виповнює душу: і зал наче знайомий, і кожну людину в ньому давно й добре знає, а все разом — все це уже зовсім нове, все це несказанно велике і радісне, все це — п а р т і я... І саме їй — наймогутнішій, найріднішій — розповідатиме Варя про своє життя...

Всім серцем уже давно збагнула: немає, не було і не може бути для неї вищого щастя од щастя подвигу. І живе вона, Варя, тільки одним — великим чеканням, великою вірою: прийде, настане колись і її час... Скільки він триватиме — годину, день чи усе подальше життя? І чи настане? А може, вона так і проживе свої роки, не дочекавшись?

Варя знову подивилася на могутні мури, на багряні зорі, на все світаюче, свіже листопадове небо і раптом — аж здригнулася — всім серцем, усім єством чітко відчула: буде! Збудеться!

Підвелася і, вже йдучи, озирнулась, ще раз поглянула на Кремль. В променях зорі він був прекрасний... Стала.

Довго-довго дивилася, ніби пила очима дивну, предковічну і вічно юну красу. Рідну красу.

Яке це щастя, що в неї, простої української селянки, є Москва... Тут, у столиці братніх народів, вона як удома, як у маминій хаті... Притисла руку до грудей і не долонею — серцем відчула: ось він, найдорожчий із найдорожчого, її партійний квиток. Перший рік він коло її серця...

Йшла задумана. Незнаною снагою бриніло усе її єство. Незнані досі веселі гордощі аж кипіли в серці: все, все вона зможе! Усе подужає! Прийде її час, обов'язково прийде!

Він уже близько...

ПІСНЯ ШОСТА

1

І він настав.

Настав її день...

Почався отой день звичайно. Встала вдосвіта, на снідання, як завжди, не лишилося часу: давно вже взяла собі за правило — що б там не трапилося, а на ферму приходити хвилина в хвилину. Так і цього разу прийшла. Здоїла, повернулась додому. На думці: поснідає оце та, може, трохи й відпочине. Щось недужиться...

Ввімкнула радіо. Харків транслював з Києва концерт, дзвеніли бандури, глибокий, глухуватий баритон виводив сумно й повільно про степ, про безкінечну дорогу...

Послухала та й тяжко зітхнула — і цю пісню татко колись співав. Оце вже скоро рік, як нема його. Горе одно не ходить, спершу з чоловіком розлучилася, а потім — татків похорон... Не складається життя. Тільки в роботі й оживає душею...

Музика змовкла, диктор повідомив: зараз почнеться передача із циклу «Наші маяки». Перед мікрофоном виступатиме Герой Соціалістичної Праці Марія Савченко.

Знову забриніла пісня, далека, ледь чутна. Тихий жіночий голос задумливо почав оповідь.

Про своє село, про Токарі-Бережки розповідала Марія Харитонівна. З двох боків обступили його бори, а з третього Псел, луки. Трава на них густа, гарна, а що вже квітів... Та не самими квітами красна ота земля...

Про Савченко, про її досягнення Варя чула не раз. А от село, де живе Героїня, не уявляла.

Гарне село... Бач, як розповідає... Варя немов сама іде широкими рівними вулицями. Будиночки під залізом, під черепицею... Садочки... А он, на Пслі,— міжколгоспна гідроелектростанція...

Варя слухає про Токарі-Бережки, а думка вже — про своє. Її Безлюдівка теж ожила. Новенькі будиночки скрізь так і червоніються, а навколо садки. Навесні солов'їв там... От тільки Брідок зовсім замулився. Рідний Брідок... Річечка її дитинства.

Марія Харитонівна говорить про свою роботу, про ферму, про корів, про автопоїння. Такі знайомі слова: «продуктивність»... «добовий раціон»... «сухостій»... А до цього слова ще й приказку докинула: «Дбатимеш про корову під час сухостою — жди великого надою». Про минуле, про вчорашній день на своїй фермі говорить. А ось і про сьогодні:

— Після грудневого Пленуму ЦК КПРС, в якому мені випала честь брати участь, я вирішила працювати не з одним, а з трьома апаратами, видоювати 36 корів. Я вирішила...

«Я вирішила...— повторила подумки Варя.— Я — вирішила...»

Давно вже закінчилася передача, знову — музика, а вона і снідати покинула, і спочивати не лягає.

У чому річ?

Вимкнула радіо, вийшла на подвір'я. Сонячно, день теплий-теплий і надто вже звичайний. Подумала отаке і

здивувалася: звичайний? А чому б він мав бути незвичайним? Що сьогодні сталося в її житті?

Леле, яка вона щаслива, ота Марія, що вона вже, у ж е вирішила...

Варя поволі рушила стежкою. Вона повертає то праворуч, то ліворуч, сосни то обступають доріжку, то віддаляються, і тоді обабіч вузенького лісового путівчика розлягається моріжок. Коники на ньому сюрчать, зовсім як літо...

А на оцій галяві — посадка. Стрункі сосонки — рядками, рядками... Чи не вона, Варя, колись оці деревця виплекала? Може, й вона. І тут вони колись саджали, і в цьому лісі.

Перед очима — стежина, бір, а думка — далеко: а як там, у тих Токарях-Бережках, у лісі їхньому... Бори, казала, кругом бори...

Стежка скінчилася, вивела на просіку. А просіка — на широку стару дорогу. Попереду проти сонця свіжо зблиснула вода.

Озерце...

Стривай-стривай... А вона ж це озерце пам'ятає! Ну точно, це воно і є... Аж у серці потепліло. Це ж тут, на оцьому бережку, стояла вона колись, іще до війни, із жовтим своїм шкільним портфеликом...

Аж засміялася, так стало гарно. Весь отой давній-давній осінній день так ясно згадався...

Так, саме сюди прийшла вона після того, як разом із усім класом вперше побувала в телятнику і вперше в житті збагнула, що радісний її Живий Світ може бути не тільки світом її душі, але і її роботою, її покликанням.

Так, саме на цьому місці стояла дівчинка Варя. Тепер же от стоїть Варвара Федорівна... Чи справді це так? Завжди житиме в ній оте дівчисько...

А озерце не пересихає...

Жінка нахиляється, сідає на бережку, дивиться у воду. Спершу видно лише підводні трави. Потім щось ніби заступає їх і вже не близьке дно бачить Варя,— бездонну

Постійно займаються селекційною роботою Варвара Федорівна Савельєва та головний зоотехнік радгоспу Борис Григорович Клименко.

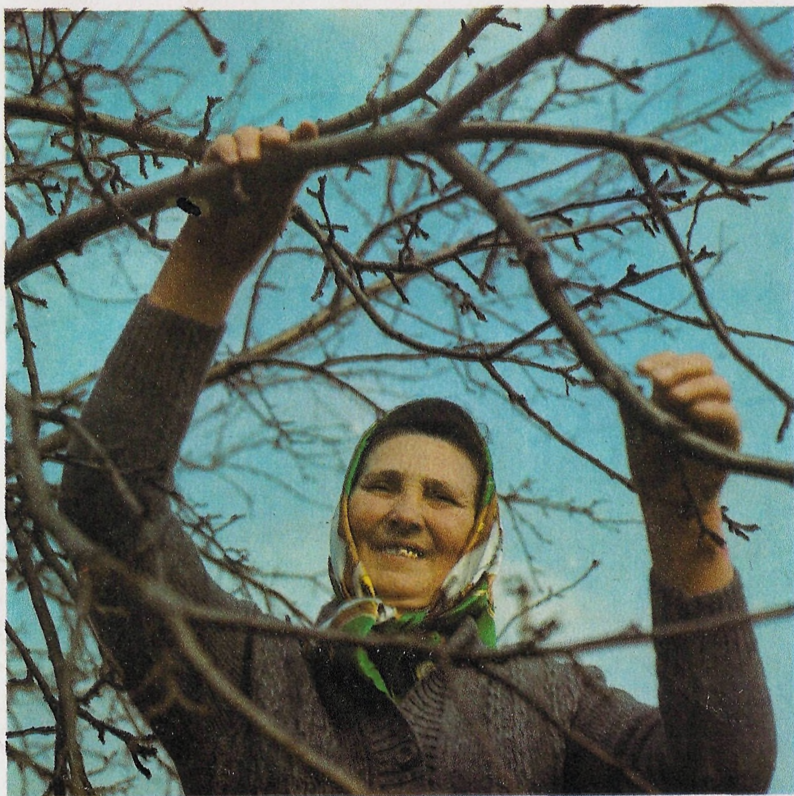

Уже й весна прийшла!

небесну голубінь. Настає якась дивна тиша — і в лісі, і в душі. Настає велике прояснення. І здається їй, наче не в бору вона, не на бережку озерця — на високій горі. І гора та не звичайна, не простір із неї відкривається, а час. Все її життя — як на долоні...

...Кози-одномасниці, пасовище на глиниці, батькове слово-заповіт: «Не для себе — для всіх...», мрія про диво, про щастя для усіх, мрія, яка отам, під комунарською тополею, вперше розгорілася у жагу... Це вона, саме вона, ота жага, вела під кулі, коли Варя несла їжу і воду для поранених... Жага жити так, щоб це було «не для себе — для всіх...».

Лісництво... А ось Варя вже телятниця...

Ось вона вже на фермі... І скрізь, скрізь — одне: все її життя, вся біографія — це її безмежна жага.

«Не для себе — для всіх...»

Сонячно в соснах. Коники сюрчать у сухій траві. Тихо в лісі, а Варі звучить і звучить голос Марії Савченко: «Я вирішила... Я вирішила...»

Вирішила...

А вона, Варя,— вирішила?

Підвелася, але знову нахилилась, стала навколішки і, зачерпнувши долонями холодної, чистої, аж наче голубої, вологи, припала до неї розпашілим обличчям, наче попросила: «Благослови...»

Рішуче підвелась. З лісу пішла вже іншою стежкою — просто на ферму.

Аж ось воно, колгоспне подвір'я, он уже і ворота корівника...

В цю мить і побачила райкомівську «Волгу». Стала, придивилася — так, це машина першого секретаря...

Клацнули дверці, виліз водій і одразу кудись пішов. Трохи згодом вийшов і секретар. Привітно кивнув Варі. Варя теж кивнула і саме отоді і відчула: ось вона, ось її година, її день...

Кроків десять відділяють її від секретаря, і ці кроки

треба — обов'язково треба!— саме зараз пройти. Пройти вперед...

Уперед?

А може, отак — назад, назад і в корівник? Працювати, як і раніше... Як усі... Може, таки назад?

Ні. Варя йде. Варя підходить...

— Добридень... Я хотіла...

Почала і замовкла, губи не слухаються.

— День добрий, Варю. Чим це ти так схвильована?

Зітхнула, поправила хустину. Очі у секретаря примружені, серйозні. Як їй почати?..

— Я... Я слухала сьогодні по радіо виступ Марії Савченко. І от я...— знову замовкла, віддихалася.— Я хоч і не героїня, але я теж... теж хочу взяти збільшену групу...— і вже зовсім тихо закінчила:— Я хочу взяти двадцять п'ять корів. Я — вирішила...

Секретар уважно вислухав, уважно подивився. Очі його ще посерйознішали.

— Так двадцять п'ять, кажеш?..

Глянула Варя, а очі у секретаря такі світлі, такі лагідні...

— Двадцять п'ять, значить... А справишся? Упевнена? Не треба так хвилюватися...

Варя відповіла не одразу:

— Я вже не хвилююсь,— проказала тихо і, подумавши, додала:— Я — справлюсь. Я — вирішила...

2

Вийшла на ганок — хуртовина, вітер ватянку так і рве. Морозець, смеркає... Стала, прихилилася до стіни, а потім змела рукою із сходинки сніг, сіла.

Мете, свистить, голосить у голому гіллі. Варя прислухається — стільки в тому шумі вчувається свого, давнього, дорогого серцю...

Солов'ї...

Тьохкають, тьохкають... І вона — ще така молода, тільки-тільки оце стрілася із своїм любим. Валентин... Де він зараз? Мабуть, уже одружений...

Мати вишивала рушники, готувала доньці мереживо на підзорники. Несміливо, натяками (спробуй, розбери її, оцю теперішню молодь!) заводила розмову, випитувала, чи є у неї хто, чи припав уже хто до серця.

Еге ж, так Варя і скаже... Змалку звикла: нікому — нічого. І собі часом не признається. А подобалася ж багатьом іще в школі.

Микола... У класі він добре вчився... Такий спокійний наче, завжди урівноважений, а як працювала вона вже телятницею, прийшов якось, говорить, говорить, схвильовано так, збуджено і все якісь околяси — про погоду та про природу... А потім взяв її за руки, глянув у вічі і — напролом:

— Виходь заміж за мене!

Згадує Варя і всміхається: до чого ж гарний був хлопець... І вродливий, і чесний, і роботящий. А от не любила. Не любила і квит.

І ще сваталися, і ще... Ті вже — прямо, до батьків. Мати сміялася: «Ну й женихів у тебе, Варю! Напихом ідуть! Чим ти їх привороджуєш?» Нічим вона їх не чарувала, все виходило само собою.

Холодно... Варя повертає голову, і буря одразу аж подих забиває. Звідти вітер, з того боку, де ферма... Як вони там зараз, її корівки? Сьогодні востаннє здоїла своїх п'ятнадцять, завтра вранці доїтиме двадцять п'ять...

Більше місяця готували їй місце. У приміщенні, де була колгоспна конюшня, зробили підвісну дорогу, змонтували обладнання для машинного доїння. Будуть у них тепер і автопоїлки. Усе по-новому, і не тільки в роботі — у житті. І справді наче на височенну гору сходить. Вершина вже зовсім близько. Зовсім... Завтра останній крок. Чи стане в неї сили зробити його?

Завтра вранці вона — вперше у своєму житті, вперше у їхньому колгоспі — має здоїти свої двадцять п'ять корів

одночасно з тими доярками, які доять по дванадцять та по п'ятнадцять.

Має, повинна, мусить, але — чи зможе?

А справді, раптом не зможе, не впорається? Що тоді? Найпростіше, найлегше — здатися, руки вгору і — назад...

Назад?!

Ні! Назад дороги нема.

Не впорається? Та якщо й справді так буде, якщо не встигне вона здоїти одночасно з усіма, якщо сміятимуться, потішатимуться над нею,— що ж, усіх вислухає, усе витримає, стисне серце у кулаці і...

І вдруге почне все спочатку.

Вдруге не вийде, впаде, не дійде вершини,— утретє підведеться і, зціпивши зуби, утретє рушить. Вчетверте, вп'яте, усоте...

Не відступиться.

Назад дороги нема.

Ну й холодне ж воно, оте «назад», морозом сипле поза спиною. Все. Скінчилося життя «як можу», починається життя «як треба».

«...Не для себе, а для всіх...»

Так, саме для всіх. І саме тому вона вже не може відступитися. І вона не відступиться. Усе буде, як треба.

Мете, свистить, морозом обпікає щоки хурделиця, а Варі — гарно: любить вона отаку погоду — так прозоро, так високо думається, так віриться...

Варя підводиться, обтрушує сніг. Скільки оце зараз? Мабуть, уже і північ скоро, може, таки засне...

А в хаті теплінь — мама ще звечора натопила. Спить уже, натомилася... І синок... Підійшла, постояла над узголів'ям. Може, і їй заснути? Ні, вона себе знає, заснути цієї ночі уже не зможе.

Знайшла у шухляді клубочки шерсті, сіла біля причілкового вікна, то в'яже, а то опустить спиці і слухає, слухає, як за стіною гуде, сатаніє завірюха.

І знову вчуваються солов'ї...

...Ну й смішна ж була: не дівка, не дівочка — дитина і все. Щасливими, зачудованими, ширско розплющеними очима дивилась на світ...

Корови — у таборі. Тут же і річка, і ліс. Повітря — вдихнеш і наче джерельної води ковтнув. Бідно тоді всі жили, бідно, та дружно. Всі доярки, так само як і Варя, приносили з дому хто що міг: та — картоплі, та — пшонця, а та і сала кавалок. Всі гуртом варили польову кашу... Гості до них частенько навідувалися — у лісі стояла військова частина. З гармошкою приходили хлопці — «проводили врем'я», як казала Варина подруга. Вона, ця ж подруга, і познайомила з Валентином...

Здалеку був хлопець, із Росії. Високий, плечавий, а що вже веселий — кого хоч розвеселить. У клубі в їхньому навіть виступав, гуморески читав... Щось було нестримне у ньому, крилате, по-справжньому російське... Льотчик... Золоті крильця на голубих петличках...

В середу і в суботу Варя приходила додому. Весняного суботнього вечора пішов Валентин Варю проводжати. Стояли — солов'їв слухали. Вечір палав пишно-пишно, а вони ж, сатанята, мов серце виймають — так витьохкують, так заливаються — луна іде бором. Місяць зійшов — повня, на узліссі — хоч голиння греби. Подивився Валентин Варі у очі, зітхнув і похапцем почав щось діставати із нагрудної кишеньки на гімнастерці.

— Ось... На. Хай все це у тебе буде...

— Що це? Фотографії?

— Та це... Сирота я... Ось все, що в мене є: ось — брат... Ось другий... Хай все це у тебе буде... Все одно я буду з тобою, тільки з тобою...

Шаленіли, захлиналися солов'ї. До самого ранку не змовкали. А зранку Валентинові їхати. Попрощалися, поглянув Валько в небо, там, високо-високо, у сяючій світанковій синяві ясно зблискує іскорка.

— Винищувач...— щасливо всміхнувся.— Отак і я завтра буду...,

Дуже скоро прийшов перший лист. Другого дня Варя отримала аж два послання. На третій — теж два. Поштарка сміялася: про що можна так багато писати?.. Було про що. І на кожен лист Варя відписувала відповідь. І листи писала, і щоразу, як загуде, так і вибігає: який — пасажирський чи військовий? А що, як це Валентин? Не рік і не два минуло відтоді, але й тепер, як побачить у синяві срібну цяточку, серце стискається...

Все було — і при місяці стояли, і листи писали, а стежки свої так і не змогли поєднати...

Якось розговорилася Варя з мамою. Вболіває старенька: не складається у доньки сімейне життя, і всю свою любов, усю нерозтрачену ніжність віддає роботі. Любить роботу — несамовито, до нестями любить... Але жінці, окрім роботи, потрібна іще родина — чоловік, діти...

Послухала Варя, послухала, а потім і каже:

— Не треба про це, мамо... Син у мене є — тут я щаслива, бач, який хлопець росте... А чоловік... Ніколи я більше не буду одружуватися...

Мати її зрозуміла.

І татко б зрозумів,— нема татка....

До останніх днів, уже тяжко хворий, усе вболівав, що не може, як раніше, підвезти доньці возиком трави: наче й немало зеленої маси вивантажують щодня біля ферми з тракторного причепа, але ж і корів багато...

Варя відкладає в'язання і — вкотре — поглядає на старі, іще батькові ходики: рано іще, та вже, мабуть, можна і починати збиратися.

Приготувала сніданок, а сама їсти так і не змогла. Одягла ватянку, бурки... Вийшла на ганок, а хуртовина вже влягається. Скоро і зовсім стихло...

Саме в отій тиші — холодній, досвітній — і зринула страшна думка. Найбільша, найтяжча за оту ніч тривога крижаним холодом охопила душу.

Варя опиралася, не піддавалась, заспокоювала сама себе,

та тривога не відступалася. «Ну, добре,— немов нашіптував хтось,— все це правильно, назад дороги нема. Ти повинна цього ранку здоїти своїх двадцять п'ять корів одночасно з тими, у кого по дванадцять чи по п'ятнадцять. Якщо не здоїш, не встигнеш,— це ще не все втрачено — удруге почнеш, утретє. Але ж...

Від цього «але ж» і починало все холонути.

Але ж може статися і таке: вдесяте, всоте спробує і... І все ж таки не зможе. Так от — що ж тоді?

Холодно...

Зовсім холодно стаєВарі. І холодно і — вперше у житті — по-справжньому страшно. «Не зможе»... То навіщо тоді й жити...

З тяжким серцем, повна найстрашніших передчуттів, рушає Варя. На вулиці — жодної душі...

3

На вулиці — жодної душі. Хоч би хтось живий озвався, подав голос. Хоч би вітер загув десь у гілках.

Подумала отак і саме в ту мить справді почула гул.

Здалеку-здалеку, десь звідти, з-за досвітніх борів, наближалося ледве чутне бриніння. Кожної миті воно гучнішало, ставало виразнішим, повнозвучнішим і нарешті переросло в могутній радісний двигіт, накотилося хвилею, виповнило увесь світ... Здавалося, що разом із рейками, разом із поїздом бриніли і сосни, і мерзла дзвінка земля, і навіть навислі, осяяні низьким — уже над обрієм — передсвітанковим місяцем, снігові хмари. Здавалося, бриніли і стовпи, і напнуті телеграфні дроти, і кожна суха, вкрита памороззю бадилинка на Вариній стежці. В серці віддавалося оте бриніння.

Варя зупинилася. Рідним, радісним, з дитинства знаним гаряче хлюпнуло в серце.

Батько...

Батьків «колективний» поїзд...

Батьків голос ожив, забринів у серці: «Ми — хто?.. Ми — робітничий клас...»

Стоїть Варя. Поїзд уже пройшов, уже даленіє. А в неї щасливі сльози... Сльози — щасливі, а в горлі — клубок: «Спасибі, татку,— шепоче,— спасибі... От ми й зустрілися... Спасибі за підмогу...»

На ферму прийшла вчасно — разом з усіма доярками. І почала разом з ними. Підключила два апарати. Працювалося легко, на диво легко, наче і не було тяжкої безсонної ночі.

Подоїла одночасно з усіма, всі корови молоко віддали. Вийшла з корівника, і таке в неї дивне відчуття, наче не день, не рік — змалку терпіла спрагу, а зараз от — уперше в житті — взяла і вгамувала, залила джерельним холодняком...

Так, це і справді перемога. Але — чи остання? З цієї, поки що найвищої верховини у досвітньому серпанку бачить Варя вершини нові й нові і незрівнянно вищі... А подолана гора вже ніби не дуже й крута...

Що ж, може, воно так і є, та все ж саме тоді, в той день Варя відчула: оця найперша вершина — найголовніша вершина її життя...

Настане час, візьме Варя і сорок корів, і п'ятдесят, і сто, але на це не так тяжко буде зважитись, як на ті двадцять п'ять...

Перша сходинка...

Перша...

Саме з неї почалася слава Героя і лауреата...

ПІСНЯ СЬОМА

1

Розчинила двері — в обличчя так і війнуло квасним, кислуватим духом: силос кормачі роздають. На вулиці мороз, і в корівнику сивий туманець, кожна годівниця парує.

— Дівчата!.. Здрастуйте, дівчата!..

Всі двадцять п'ять голів повертаються до неї. Підійшла, пестить:

— Лапочки мої... Дівчаточка мої...

І кожна до Варі озивається. Ось невеличка ловкенька Монголочка. Ця, мукаючи, все намагається руку лизнути. Круторога мовчки дивиться, а коли підійдеш, обнюхає і дихає, дихає у вухо, наче шепоче щось. А ось Акація, то — пустуха, під час доїння, як не ховай, все одно вкраде рушника.

Майка, Маруся, Лупата, Олень, Галка, Антена...

Білоголова...

Ця — серйозна, все наче незадоволена чимось. Всі їдять, що дають, хоч трапляється, комбікорм тхне рибою. Не дуже охоче, а все ж їдять. А ця понюхає, подивиться на Варю і — все. Скільки не умовляй — не доторкнеться.

Чубарка, Муха... На прогулянці, на пасовищі це — два отамани, усі корови за ними йдуть. І за огорожею не заспокояться, поки не знайдуть дірку.

Кожна корова — характер, за кожною — ціла історія. А що вже пам'ять у них — усе чисто пам'ятають. Особливо — ласку...

Ось — Берізка. Не давалася доїти, аж поки не з'їсть яблуко. Візьме із Вариної долоні, схрумає і тільки тоді доїться. Майже всі яблука із свого садка перетягала на ферму. Яблука скінчилися, а Берізка того зрозуміти не хоче. Насилу якось укоськали. Тепер доїться без частування, але обов'язково перед самим доїнням треба погладити і щось ласкаве сказати. Не скажеш — молока не жди.

Варя привіталася із скотарем і — за діло. Робота в неї зараз особлива. Доярки не часто цікавляться, як той кормач роздає корми: роздав, щоб усім вистачило, і гаразд. Зовсім не так у Варі — ходить поряд з кормачем і показує:

— Монголочці більше... Ще, ще більше! Вона в нас зараз прибавляє й прибавляє... А Антені менше — іде в запуск. І Чубарці менше. А Горобині ще підсип, ця теж прибавляє...

Про це її нововведення навіть у газеті писали. Стаття називалася «Індивідуальне годування»...

Отак і ходять удвох, вона і кормач. З цим хлопцем наче усе гаразд — старанний, уважний. Завжди тверезий. А бували й інші. Бували й такі, що, як кажуть у Безлюдівці, «не просихали», і на ферму приходить п'яний, і тут, у корівнику, ні-ні та й хильне. А з п'яного — яка робота? Нічого не встигає, зробиш такому зауваження — злоститься, на коровах зганяє злість. Цього вже Варя терпіти не може. Той, хто ударив корову, хай пощади не жде...

Накричить, а потім сяде та й плаче: ну як це так? Гірко плаче, і ніхто її горе не розрадить, ніхто, крім однієї людини.

Заходить ця людина на ферму завжди неквапно, говорить неголосно, а всі одразу немов підтягаються. І всі — до нього:

— Миколо Лаврентійовичу, а в мене...

— Миколо Лаврентійовичу, а я...

Миколу Лаврентійовича Перегона, колгоспного зоотехніка, усі поважають. Він ніколи не командує, не наказує, він радить, тільки радить, та не було ще випадку, щоб хтось не прислухався до його поради.

Фронтовик, командир батареї, тричі поранений, він і в мирній праці мужній, спокійний, впевнений у собі. Перший наставник у Варі, перший порадник. Розкаже йому про все, він вислухає, а потім і почне: це — слушно, це — правильно, а оце, бач, трохи погарячкувала. П'яниць він, як і Варя, теж не терпить.

До Миколи Лаврентійовича завжди зверталася з усім, що непокоїло. От і сьогодні, іде між рядами з кормачем, а думка — про наступну розмову. Давно вже збиралася поговорити з Перегоном, давно, з минулого року...

Поставили їй торік двадцять п'ять корів. Ніч перед тим не спала, так хвилювалася, а виявилося — надаремно. За рік їй треба було здати сто тонн, а вона надоїла сто вісім. Та ще й час залишався, в кіно ходила.

От з цього і почалося. Прогуляється, подивиться фільм — і гарно на душі, і водночас якось смутно. «Ну чого ти,— заспокоювала себе,— ну все ж у тебе гаразд, всі тебе хвалять».

Так, хвалять, навіть орденом «Знак Пошани» нагородили...

Хвалять, та від хвали отієї смуток у серці іще наче гострішає. Давня її невтолима спрага знов оживає. От про неї і поговорить вона сьогодні із Миколою Лаврентійовичем, тільки він її зрозуміє...

І він зрозумів.

Все зрозумів. І ось уже у Варі не двадцять п'ять корів, а цілих сорок...

Сорок корів... Кожна — то ціла повість, кожна — у пам'яті. Та одна особливо запам'яталася...

Вітряного морозного ранку привезли на машині трьох нетелів. Двох кращих доярки одразу ж розібрали, а на третю хто не подивиться — відходить. Глянула на неї і Варя — і справді корівка незавидна, маленька, худюща, шкіра й кості. Стоїть Варя, роздумує, а Микола Лаврентійович і каже:

— Візьми ти її... Візьми... Складемо раціон, будеш годувати маленькими порціями, але часто, і виправиш. От побачиш, буде гарна корова...

Взяла.

Годувала її сім разів на добу і не тільки вдень.

Назавжди запам'яталася: глупа ніч, а вона навіть будиль-

ника не заводить, сама прокидається точно в той час, коли треба бігти годувати.

— Ну й дитина в тебе завелася...— жартувала мати.

— А що? І справді — дитина...

Тихо-тихо на колгоспному подвір'ї... Все наче скам'яніло. І замети під деревами, і самі дерева — безлисті, чорні у білому сніговому мареві, і будівлі — темні на білому тлі,— усе ніби заснуло. І в корівнику всі її «дівчата» теж сплять. Всі, крім одної,— стоїть, чекає на свою годувальницю...

Найгірша була корівка, а стала чи не найкращою.

Скільки розмов було про оту Галку. Микола Лаврентійович усім дояркам казав:

— Бачили, яка корова була?

— Та бачили...

— А чого ж вона у Савельєвої стала давати стільки молока?

Мовчать, руками розводять.

А втім, не тільки Галка добре доїлася — всі сорок... На наступний рік вирішила взяти п'ятдесят корів.

Ідуть Варя з кормачем уздовж рядів, роздають силос, а хлопець ні-ні та й погляне їй в обличчя. Нарешті озвався:

— Що це з вами, Варваро Федорівно?

— А що?

— Та очі у вас якісь нездорові. Знову — серце?

Так. Він угадав, серце боліло знову і на цей раз не на жарт. Не просто боліло. Боліло, бо знало: завтра для нього тяжкий день. Завтра вона, Варя, прощатиметься з цією корівкою, і з тією...

Вибраковка... Яке рипуче, хрипке слово. Від самої думки про ту вибраковку Варя уже сьогодні не може їсти. А завтра...

Іде Варя поміж рядів, роздає корм, а думка — про завтра. Її світ, її таємничий і прекрасний, як пісня, Живий Світ і... в и б р а к о в к а.

А втім, серце у Варі болить не тільки перед останнім прощанням із коровами. Болить і так, без усякої на те причини.

Звичайно, то тільки здається, що без причини. Причин більше ніж досить: і війна, і голод під час окупації, і смерть татка, і розлучення з чоловіком, і постійне недосипання — щодня, день у день підводиться вона о третій годині ночі...

Болить серце.

Не береже вона його, правду мама каже, зовсім не береже. Не раз, було, захворіє, часом уже і на ногах ледве тримається, а все одно встає вдосвіта і прямує до своїх «дівчат»: на кого вона їх покине? Як вона може хворіти?

Іде поміж рядів, розмовляє із своїми підопічними, пестить і словом, і рукою. Туманець у корівнику із сивого став синім: у срібні морозяні віконця заглядає сонечко.

Корови мирно жують, горобець під стелею — учора залетів — цвірінькає, сонце вітає. А серце...

А серце — болить.

2

Болить серце. Прокинулася від болю — де ж це вона?

Ліжка, ліжка... Самі жінки. Та стогне, сниться, напевне, щось болюче, та уві сні з кимось розмовляє... Всі сплять. А Варю сон розбудив. Такий сон — забула, що й не вдома...

Чого лишень не сниться їй тут, у лікарні: і усміхнені кози, і квіти її дитинства, а головне, корови.

Корови, корови...

То вона їх доїть, то розбирає й чистить доїльний апарат і все показує комусь, пояснює, як треба розбирати (то не доярка, що не вміє цього робити), почистивши, починає годувати своїх «дівчат» і все розмовляє, розмовляє з ними...

Третя ніч, як Варя в лікарні, а щоночі — у кожному сні — корови, корови, корови...

Три ночі — корови. І цієї, четвертої, те ж саме, але —

як... Згадає, і аж під серцем холоне: приснилося —вибраковують Білку...

Варя виходить із палати і навшпиньки, застібаючи на ходу халатика, прямує до холу — все одно вже не засне. У холі не темно — місяць у широчезнім вікні. Варя вмощується у глибокому фотелі, розглядає малюнок на стіні. Малюнок великий, від підлоги до стелі — ліс, берізки. І хтозна, чи то від місячного серпанку, чи просто настрій у неї такий, але мальований на усю стіну ліс раптом здався Варі живим справжнім гаєм. Наче аж грибами запахло.

Відкинулася на спинку, заплющила очі і — одразу ж постав перед нею рідний її Безлюдівський ліс...

Безлюдівський ліс...

Сіверко, вогко і холодно. По долинах, по ярах, у тумані, крізь колючі терни продирається, бреде навпростець велика біла корова. Зовсім недавно вона втекла, відбилася від череди.

Незвичайна то була череда. Як, яким чином тварини дізнаються, що їх женуть не на пашу, що це вже їхня остання дорога,— цього Варя не знає.

Інше знає, відчуває серцем — це ще один доказ того давнього, іще дитячого: не все на світі таке просте, як оте «двічі по два». Рідний її, любий змалечку Живий Світ...

Велика біла корова бреде лісом. Сіється, мрячить листопадовий дощик. І, може, то саме від нього усі запахи стали набагато гострішими. Різні вони, неповторні, але всі віщують волю...

Біла корова поспішає, боязко, стривожено озирається: чи не женуться? Ні, наче нікого. Знову нюхає, нахиляється, жадібно, розширеними ніздрями вдихає, п'є пахощі стомленої осінньої землі — безмежно доброї і безмежно щедрої.

Тихо у лісі, краплі падають із гілочок, шурхотять під ратицями мокрі голки. І раптом корова насторожується: здалеку почулося мукання — багато корів.

Може, це вона, блукаючи нетрями, знову вибрела до

тої ж таки сумної череди? Ні, голоси не тривожні. Зовсім не тривожні...

Біла корова сторожко вслухається, з заплющеними очима нюхає вітер...

Варя тільки-тільки закінчила обіднє доїння, вийшла з корівника, а з лісу — просто на неї — повільно, вайлувато іде велика біла корова.

— Білочко... Білочко...

У корови, звичайно ж, було інше ім'я (як потім виявилося, її звали Ракетою), та в жіночому голосі блукачка відчула стільки ласки, стільки тепла, що одразу ж спинилася, нашорошила вуха. Набичилася, уважно подивилася на Варю — очі в очі — і, глухо мукнувши, ступила кілька кроків.

Підійшла до Варі, дихнула просто в обличчя травами, молоком і ще чимось дивним, незбагненним, сумним і світлим...

— Білочко... Білочко...

І пішла Білочка слідом за Варею до корівника. Подоїла її Варя.

— О, та ти молодець!— зраділа, а у самої — думка: «Чия це? В жодному дворі Безлюдівки такої нема. Може, з іншої ферми?»

На другий день усе з'ясувалося: на відгодівельний пункт гнали корову.

Приблуду хотіли забрати, доправити на місце призначення, та Варя впросила, ублагала, і залишилася Білка (тепер уже Білка, а не Ракета!) у Варі. Ще й скільки молока давала. В білому духмяному озері молока, надоєного за рік, немало було і од Білочки...

Варя повертається до палати, лягає, і одразу ж солодкий, лагідний сон огортає її променистим серпанком. Сниться Білка. Наче вони стоять удвох — порятована і її рятівниця — стоять і розмовляють.

Варя до Білочки — словами, а Білка — очима. Дивиться,

дивиться... А потім нахиляє величезну свою гордовиту голову і гарячим шерехуватим язиком пестить, лиже натруджену Варину долоню.

Від того дотику біль у серці починає вгамовуватися, вгасати, і, щасливо усміхаючись, Варя зітхає уві сні...

3

З лікарні повернулася ввечері, хуртовина мела — і стовпів понад шляхом майже не видно. Іще по дорозі шофер розповів: поки вона в Харкові лікувалася — упали надої. Дивна річ! Наче ж і стараються, і корми ті ж самі, а все не так. В чому суть?

— Говорити не вміють...— всміхнувся шофер.

— Як це «говорити»?— не розуміє Варя.— З ким говорити?

— З коровами. Вони тільки вас і слухаються...

Сміх сміхом, а воно й справді так.

Перш ніж зайти додому, попросила завезти на ферму — як там її «дівчата»? Чи не забули свою господиню?

Ні, не забули...

Тепер — скоріше додому, стомилася од незвички, стільки днів пролежала. Одне бажання — спати. Спати, бо завтра рано вставати. Та тільки лягла — обступили думки, одна одну підганяють.

П'ятдесят корів у неї. Важко? Так, нелегко, та ще важче від того, що розуміє: не на повну силу працює, більше, набагато більше може...

А що, як сто?..

Подумала — і аж подих забило. Ні, де там — їх же навіть розмістити ніяк. Та й механізація тут потрібна досконаліша. Є вже доїльні установки, на яких одночасно можна доїти і по шість корів. Тандемами називаються. От коли б їй отаку...

І корівник новий потрібен... А може, варто спробувати,

поговорити про це з Миколою Лаврентійовичем? Завтра обов'язково поговорить... З цією думкою і заснула.

Прокинулася від стукоту в шибку:

— Федорівно! Гей, Федорівно!

Схопилася й до вікна. Рвучко прочинила кватирку:

— Що? Що сталося?!

Крізь хуртовину насилу роздивилась обличчя підмінної доярки:

— Це ви, Олексіївно?

— Я... Лихо у нас... Зірка не може розтелитися...

Метнулася по хаті. Вдягається, а руки від хвилювання не слухаються. Добре, хоч маму й Павлика не розбудила. Запнулася сяк-так і на вулицю.

Вітер — з ніг валить, сніг заліплює очі, і — диво — де й ділися слабкість, утома, болі в серці. Тривога — усе тіло наче аж бринить од напруження, а хворості і нема, молодою, юною снагою повняться м'язи.

Спершу йшли, а потім не витримали, побігли. Ось уже і корівник, ось і двері. Рвонула, стала на порозі, а самій — дихати нічим.

...Вправні швидкі рухи і слова — короткі, точні, такі ніби спокійні. Та той, хто знає Варю, одразу ж відчує — уся вона зараз як напнута струна.

Нарешті все. Ось — теличка. І мама, і донька — житимуть...

Варя випростується, розправляє зболілу спину, переводить подих і тут тільки помічає, що за віконцями світає...

Вимила руки, витерла неквапно, накинула ватянку, вийшла на повітря.

Тихо. Нікого навкруги.

Хуртовина влягласся. Небо на сході ясно-фіалкове... І така свіжість в усьому: і в повітрі, і в барвах, і в усьому тілі її, в кожній жилочці так і бринить ота свіжість.

Співати хочеться...

Нахилилася, хотіла зліпити сніжку, та сніг сухий,

морозяний, тільки руки обпекла. Притулила мокрі долоні до розпалених щік, заплющилася од насолоди і, несподівано для самої себе, тихенько — ледь чутно — почала:

Ой видно село,
Широке село...

— О, вилікували людину!

— Хто це? Ой... Микола Лаврентійович!

— Співай, співай! То ж добре, коли з піснею день починають.

— Та я...— і зовсім знітилася.

Зоотехнік почав розпитувати про здоров'я, про харківські новини. Варя відповідала. Перегон знову про щось розпитував, і раптом Варя подумала: а чого б ото їй зараз — саме зараз — не поговорити про свій задум? Чого тут вагатися? Треба зважуватись... І — зважилась.

— Миколо Лаврентійовичу, є у мене до вас серйозна розмова. Не знаю, з чого й почати...

— А ти — з початку. Давай, починай.

І Варя почала.

Спершу хвилюючись, а потім усе спокійніше і спокійніше виклала всі свої міркування про необхідність будувати новий корівник, про механізацію, про свою мрію узяти групу в сто корів.

Перегон слухав уважно, інколи перепитував, повторював окремі Варині слова, немовби зважував їх чи пробував на міцність. Варя насторожилася: невже буде проти?

Закінчила і, знов дуже хвилюючись, чекала, що ж скаже її співбесідник. Микола Лаврентійович відповів тихо, задумливо:

— Будем старатися... Гадаю — все буде як слід...

ПІСНЯ ВОСЬМА

1

Варя робить останній крок, ось вона вже біля трибуни, а просто перед нею величезний зал...

От і все. От і настала мить, до якої готувалися стільки днів. Зараз вона, звичайна жінка, доярка, говоритиме, а слухатимуть її сотні і сотні — вся обласна партійна конференція...

Всяке у житті бувало, і під кулями бігала, і все одно серце не заходилося, а зараз...

Не тільки те страшно, що так багато людей буде її слухати, найбільше тривожить: чи зможе вона, чи зуміє розповісти про все, що вони у своєму колгоспі роблять, що замислили зробити і, головне, що їм заважає.

Не день і не два і партбюро колгоспу, і правління думали й радилися. І самі радилися, і Варі радили. Гуртом допомагали делегатці підготуватись до виступу. Все наче зважили, усе ніби обміркували. Варя, занотувавши їхні побажання, ще раз і ще раз перечитавши свій виступ, відчула: тепер усе наче доладу, і нарешті заспокоїлася. І їхала спокійно, і до неосяжного цього залу увійшла спокійно, та як почула, що називають її прізвище, у грудях знов похололо.

— Слово має оператор машинного доїння Савельєва Варвара Федорівна.

Стоїть на трибуні, розкладає тремтячими пальцями аркушики, зал затихає, мовкне, а в неї наче і голосу нема.

Ну як тут почати... Де взяти сили...

І раптом так ясно уявилось: наче не в залі вона, не на високій трибуні, а в себе на звичайних партійних зборах. Навіть подумалося: це ж і є партійні збори — збори комуністів усієї області. І розмова тут піде така ж проста і задушевна, така ж конкретна і ділова — про життя, про роботу.

Про життя, про роботу і почала. Люди працюють, люди хочуть ще краще працювати. А для цього потрібна механізація і механізація. А от у них... От вона б узяла сто корів, та чи можна їх розмістити в старому, переробленому з конюшні корівнику, тісному і для п'ятдесяти. Потрібні нові, сучасні доїльні установки, потрібен високий рівень механізації. Треба, щоб і колгоспникові працювалося, як робітникові на сучасному заводі. Треба, щоб кожна ферма стала, як цех. І про це треба серйозно подумати.

Варя говорила гаряче, з серцем, і так саме гаряче, схвильовано слухав її величезний зал.

Скінчила і тут тільки згадала про аркушики — склала їх. А в залі — тихо... І знов страшно стало: чого це вони всі мовчать? Ступила від трибуни і аж хитнулася — гучно вдарили оплески.

На другий день конференція одностайно прийняла резолюцію, до якої окремим спеціальним пунктом увійшли конкретні Варині пропозиції.

Микола Данилович Юшков — голова колгоспу — сидів поруч. Почув це, торкнув Варю за лікоть:

— Чула? Ну, тепер діло піде.

— Як піде?

— Буде у нас і новий корівник, і нова доїльна установка!

Аж тут почали висувати кандидатів у делегати на партійний з'їзд у Москву. В залі залунали прізвища уславлених робітників, колгоспників, митців, учених...

Варя слухала, а думками була у себе, на колгоспному подвір'ї. Корівник... Буде корівник? Легко сказати — буде. Гроші у колгоспі є, та от спробуй матеріали будівельні добути — нема фондів.

— ...Савельєву Варвару Федорівну!

Варя спершу нічого не зрозуміла — що це? Знову їй дають слово?

В залі було шумно, головуючий попросив повторити прізвище, і Варя знову почула:

— Оператора машинного доїння колгоспу «Перемога» Харківського сільського району Варвару Федорівну Савельєву!..

— Для чого це?.. Чого це мене назвали?— запитала у Миколи Даниловича. Юшков пояснив:

— В делегати тебе висувають.

Після обговорення всі посунули до столиків отримувати бюлетені. В проходах поміж рядами з'явилися червоні урни. Всі підходили, кидали бюлетені, і кожен знову займав своє місце.

Проголосували досить швидко, і головуючий, оголосивши перерву, під час якої лічильна комісія мала підрахувати голоси, попросив усіх залишатися в залі, зараз покажуть фільм про Харківщину.

На екрані новітні машини, нові заквітчані сквери, сяючі вікна нових житлових масивів... Заводські околиці...

Села, ліси, лани...

А от і рідна Безлюдівка — контора колгоспу, ферма. Її, Варина, ферма ззовні і всередині...

Стривай, а це ж хто? Та невже то вона сама?!

Так, вона... І згадалося, як приїздили колись, знімали на плівку і її, і її «дівчат». Зняли, а вона, бач, за роботою і зовсім про те забула.

Екран погас, під стелею спалахнули люстри, до трибуни підійшов голова лічильної комісії, почав читати список обраних делегатами на з'їзд. І в ньому її прізвище:

— Савельєва Варвара Федорівна...

Додому верталися колгоспною легковичкою. Так хотілося спинити машину і йти, йти навпростець рідним степом...

2

Голова — як у воду дивився: у всіх навколишніх колгоспах і в їхньому справді почалися великі зміни. Вирішили таки будувати новий корівник на сто корів. Обком партії

зобов'язав шефів, і ті вже завозять матеріали, розплановують, риють канавки для фундаменту.

Варя — радіє, а Микола Лаврентійович, навпаки, невеселий: проект неправильно складений, тісно буде в такому приміщенні, хоч би на метр треба розширити.

— Хіба це так складно?— дивується Варя.— Ну й хай розширюють.

— Ой, складно. Та ще й як складно...

Будівельники й слухати не хотіли про той зайвий метр: у них — план, кошторис, все це вже скрізь затверджено, підписано, проштемпельовано — про що може бути мова?

Що ж *діяти? Здатися, погодитися з таким проектом* — це значить витратити величезні кошти, а умов для механізованого роздавання кормів знов не буде. Подумали-подумали Варя й Микола Лаврентійович, поговорили з головою, і всі разом вирішили: треба їхати в Харків, воювати за отой метр.

...Нескінченний червоний килимок на білих мармурових сходах. Можна б і ліфтом, та Варя завжди йде пішки, на який би поверх треба — тільки пішки. Це особливий будинок... Просторий, світлий, сонячний; фасад його виходить на майдан Дзержинського. Уже своїм зовнішнім виглядом завжди настроює на високий лад. А височенний вестибюль, високі склепіння коридорів,— зайдеш у цей будинок, і здається: все дрібне, каламутне, все дріб'язкове, несуттєве й зайве назавжди залишилося там, на вулиці, за порогом.

Дивне, щось з дитинства знайоме завжди бентежить Варю, коли йде коридорами обкому, заходить до кабінетів. Що це за почуття? З яким іншим схоже? І чому воно знане змалечку!

Подумала про все це і головою похитала: і приходить же отаке на думку! Тут треба все добре обміркувати, поговорити так, щоб помогли, щоб дозволили збільшити корівник на отой клятий метр, про діло треба їй думати, а вона — про дитинство, про почуття...

З цими думками Варя неспішно роздягається, здає у гардероб пальто і ще раз перевіряє у своїй теці: чи папери всі на місці. Наче все взяла. Головне — ось він, план її майбутньої ферми. Оце креслення зараз — найголовніше.

Піднімається сходами — і тривога на серці, і радість. І знов оте дивне відчуття: радість оцю — саме оцю — знала і змалку. Що це значить — адже змалку вона тут не була ні разу...

Все, що було далі, Варя не раз потім згадувала. Дивно: нічого ж наче особливого не сталося, не вперше їй розмовляти із секретарем обкому. Та й розмова ж наче суто ділова, і все ж таки було в їхній бесіді щось таке, що запам'яталося. Немов душа торкнулася душі.

Секретар — немолодий уже чоловік з уважними, дуже втомленими очима — спершу детально розпитав про колгосп, про ферму, про Варину роботу. Вислухав нарікання на проект і, відсунувши набік всі папери, попросив показати креслення. Варя подала.

Довго роздивлявся, думав, знов розпитував, уточнював окремі деталі, потім узяв червоного олівця і написав збоку: «Прошу збільшити на один метр». Підписався, поставив дату.

Подав Варі креслення, подивився їй в очі і раптом тепло і трохи сумно усміхнувся:

— Важко?

Варя тільки мовчки кивнула.

— І мені важко...— відкинувся на спинку крісла, замислився.

А потім устав — встала і Варя — вийшов з-за столу, рішуче простягнув руку:

— Бувай. А що важко, то — нічого. Подужаємо. Подужаємо? Еге ж?

Варя хотіла сказати так багато, стільки у неї було такого, що оце б зараз — саме зараз!— мудрій оцій і дуже добрій людині взяти б і як у дитинстві розповісти все-все, до остан-

нього слова... Але ж — он скільки там у приймальні чекають, і очі.. Очі у секретаря такі стомлені... І Варя знову тільки кивнула.

— От бачиш, і ти так думаєш... Обов'язково подужаємо! Адже ми з тобою хто? Я виріс у цеху. А твоя ферма теж буде, як цех. Ми з тобою — робітничий клас. А робітничий клас, що б там не було, все одно завжди перемагав...

Сходинки, сходинки... Світлий червоний килим...

Світла тиша вестибюля...

Варя вдягається, виходить на вулицю — тепер уже ніщо не заважає їй усією душею, всіма тривогами і скорботами погрітися в отому сіянні, що ніби засвічується в ній у цьому будинку.

Що ж це за почуття? Щось воно їй нагадує... Щось давнє-давнє, перше-найперше...

Йде задумана, заслухана в себе...

І раптом аж спиняється вражена: ну звичайно ж! Ну точно ж! От звідки оце сіяння... Точнісінько таке світло, таке щасливе і тривожне тепло виповнювало усю душу, всю істоту, коли вона, Варя, зовсім іще маленькою розмовляла з батьком...

3

Підійшла до книжкової полиці — ось вони, три сині томики, стенографічний звіт партійного з'їзду. Вчора в Харкові купила, а ще й не роздивилася як слід. Взяти б от зараз і почати з першої сторінки першого тому... Глянула на годинник — ні, хоч і рано ще йти, але такі книжки треба читати особливо — повільно, вдумуючись у кожне слово, і, головне, тільки тоді, коли весь ти, уся твоя увага настроєні тільки на цю книжку. А у Варі сьогодні... Аж дух забиває, як подумає, що її сьогодні чекає...

Вперше в їхньому колгоспі, вперше в районі, вперше в об-

ласті одна доярка доїтиме *сто* корів, і доярка оця — вона, Варвара Федорівна Савельєва...

Шерехатою, розтрісканою долонькою погладила сині палітурки. Ну, нічого,— заспокоїла себе,— сьогодні ж увечері прийде, впорається, ляже — всі вже заснуть, а вона читатиме і читатиме. Не просто читатиме — згадуватиме все, що бачила, чула, все, що усім серцем увібрала там, у Москві, на партійному з'їзді.

Взяла годинника, завела. Заводячи, подивилася на свої руки: цікаво, хто ж це їй недавно сказав, що такі пальці, як у неї, у доярок не бувають, надто, мовляв, тонкі та довгі, піаністка і квит.

А... То у Чугуєві... Побувала вона там на фермах, подивилася, потім виступала, а хтось із залу й сказонув.

Варі смішно: що це вони, змовилися, чи що? В Чугуєві — піаністкою назвали, а торік кореспондент порівняв з балериною: ви, каже, стрункі і вродливі, як артистка балету. Щось у вас, каже, таке... Зовсім не селянське...

А от оце вже і не смішно. Бач, «не селянське»... Що він знає про сучасне село?

Поставила годинника на стіл, почала вдягатися.

На вулиці тихо і темно — перед світанком завжди наче темнішає. І зорі стають яскравішими. Півні кричать... От-от сіріти почне.

«Балерина», «піаністка»... Так, Варя любить і балет, і музику, і живопис, і гарну книжку. Все це — прекрасно. Але прекрасне не тільки в мистецтві.

Ось вона, її красуня, її ферма. Мов той палац. Висока, довга, з віконець світло так і б'є. Гарно! Дивилася б отак і дивилася.

Стривай, а хто ж це там біля воріт так рано? Невже голова?

Микола Данилович теж помітив її, пішов назустріч:

— Здорова була, іменинннице! Із святом тебе!

Аж розсердилася:

— Чи не рано починаємо святкувати?

Поручкалися. Голова уважно поглянув:

— Ну ти — того... Ти дуже не переживай. Усе буде гаразд.

Постояли, мовчки оглядаючи будівлю. Не змовляючись, ступили на стежку, що бігла навкруг корівника.

— Розумієш, Варю,— нарешті озвався Юшков,— свято там чи не свято, тобі видніше. Та одне — зрозумій: не часто у житті людини бувають такі дні, як оце зараз у тебе. Був і у мене такий день...

Знову помовчали.

— На війні?— тихо запитала Варя. І ще тихіше попросила:— Розкажіть...

Вони йшли повільно, дуже повільно. І повільно, тихо, мало не пошепки оповідав Микола Данилович.

Було це на Дніпрі, на Букринському плацдармі... Що було? А день був такий, все на грані: або—або.

Він — заряджаючий на батареї. І йому наказали: «Картеччю. Ставити на нуль». А «на нуль»— це значить: вилетить снаряд із ствола, пролетить метрів двадцять і розривається...

Чому так наказали? А тому, що від нашої позиції до ворожої якраз і було метрів двадцять п'ять.

Ну вже й день був... Усе вони витримали, все змогли... Відстояли плацдарм. Хто вижив, хто впав — нікого не забули потім. Йому, сержанту,— медаль «За відвагу», командирові — посмертно — зірку Героя...

Де тільки не проходили з боями, з яких тільки річок не черпали воду...

І ще один день запам'ятався. Сержант Юшков — такий собі звичайний хлопчина з Бабаїв, що під Харковом,— підійшов до гітлерівського рейхстагу, підняв з землі гарячий іще осколок і на чорному обпаленому камені навіки викарбував: «Хай живе Перемога!»

— Отака була, Варю, наша перемога. Нелегка, дуже нелегка... А тепер, бач, колгосп «Перемога»... А що? Все правильно! Перемогли на фронті, переможемо й тут! Запам'я-

тай оцей рік. Дивись, на даху викладено шифером: «1 9 6 2». Запам'ятай... Цей рік — твій рік...

Світало. Сонце вставало величезне й червоне — урочисте і тривожне... Майже одночасно приїхали секретар парторганізації, зоотехнік, районний ветеринар. Юшкова одразу ж кудись покликали, і Варя — укотре?— пішла подивитися, чи усе готове в доїльному залі.

Так, це був і справді зал...

Високий. Угорі, на стелі,— лампи денного світла. Трохи нижче — прозорі, сяючі трубки: по них, саме по них струменітиме молоко. Ще нижче двома строгими рядами — праворуч і ліворуч — станки для корів. Між рядами — бетонована траншея. Обабіч її на дерев'яних бортах — апарати. Пульсатори, доїльні стакани, шланги, шланги...

Усе оце, вся установка,— оце і є той «Тандем», що про нього стільки вже чула.

Пройшла траншеєю, піднялася бетонованими східцями, спинилася: цех... Справжній цех... Цех і квит!

Цех? Але ж хіба цех, то тільки машини? Є такий вислів «організація праці»... Так от, як у її, у Вариному, цеху із тією організацією? Непросто все це, дуже і дуже непросто...

— Ну що, будемо починати?— це знову Юшков.

— Будемо. Я готова.

І почали.

Почали з того, що Микола Данилович узяв звичайну, як він сам висловився, «архаїчну» мотузку, налигав Горобину (таке прізвисько мала дебела чорно-ряба корова) і обережненько, лагідно умовляючи, повів-потягнув її до дверей доїльного залу. Горобина опиналася, намагалася брикнути, та потім наче прислухалася до умовлянь, піддалася, обережно зайшла до станка, недовірливо понюхала комбікорм, що його Варя щедро — мало не повну цеберку — сипнула до кормушки.

— Лапочко, лапочко.... Ну чого ти....— ласкаво примовляла, масажуючи вим'я.

Горобина повернула голову, напружилася вся і раптом ратицею вдарила Варю по руці.

Аж зігнулась од болю, аж сльози виступили. А втім, не від самого болю — іще і від жалощів: ну як можна спокійно дивитися в оці просто-таки божевільні від жаху Горобинині очі...

— Ну чого ти... Чого дзигаєшся? Злякалась? Дурненька ти моя.

А Горобина таки і справді не на жарт злякалася. Вуха нашорошені, вслухається в пульсуючий чмокіт і стукіт — шум працюючого тандему, тремтить вся... І раптом — як кинеться, як стрибне! Мить — і вона уже в траншеї. Як Варя встигла відскочити, і сама досі не розуміє.

Ледве витягли пошкрябану, смертельно перелякану Горобину, як інша, Берізка, знов так боляче вдарила по руці, що Варя аж застогнала. Рука одразу потемніла, спухла.

Корови ревли, опиралися, а коли їх затягли-таки до станків, брикалися, не давались доїтися. Уже у Варі не руки — суцільні синці, уже й серце розболілося, та все ж таки видоїла всі сто.

Подруги дивувалися: як це вона, з такими руками? А Варя була така стомлена, що уже і дивуватися не мала сили. Прийшла додому, сіла за стіл, а ложку і не вдержить. Поклала — яка вже там їжа, пора спати. Спати, спати і спати.

Спати?

Все ж таки не втрималася, знову підійшла до книжкової полиці і спухлими, тяжко знівеченими пальцями обережно, лагідно торкнулася синіх обкладинок...

Наступного дня було ще важче. Руки — пальці — суцільні болячки. А по тих синцях — нові і нові удари.

Боляче було Варі, дуже боляче і все ж таки незрівнянно сильніше од рук боліло серце. Тяжко вболівала: а що, як не подужає, а що, як не справиться. Боляче було про це навіть думати. І все ж таки був іще біль третій, нестерпно

було дивитися, як бояться, як тремтять корови і як від жаху того меркне, тьмянішає у прекрасних коров'ячих очах рідне з дитинства Живе Сяйво...

Ні, Варя не просто розуміла необхідність машинізації сільської праці,— машини оці були їй любі не менше аніж Живий Світ. І — більше: Варя усвідомлювала, що машини на селі — це і є той, омріяний татком, час, коли всі сільські трудівники стануть робітниками...

Так, все це — буде. Все це обов'язково збудеться.

А поки що Варі просто нема вже сили.

Після вранішнього доїння вийшла з корівника, стала, зіперлася на одвірок. Підійшов голова, а вона й не почула. Взяв її під руку, кілька кроків пройшли мовчки, а потім і каже:

— Я все, Варю, розумію. Сам такий затятий. Але ж усьому є межа. Завтра паняй на Харків, полежиш у лікарні, підлікуєшся, відпочинеш...

Аж руку вирвала:

— Та як ви можете?!

— Ну що ж...— знову поглянув на неї, розвів руками.

Голова пішов, а Варя ніяк заспокоїтись не може. Іде додому, а думки — про одне: легко йому говорити! Та поки Варя лежатиме у лікарні, корови відвикнуть від тандема і все доведеться починати спочатку.

Спочатку... А чи є у неї уже цей початок?

Так, це правда, вона перша взяла групу в сто корів. Вона вже їх доїть. Але — як... План у неї триста тонн. Чи зможе вона його виконати? А що, як не зможе?

Ось її подвір'я, її хвіртка. Взялася за клямку і стоїть: так чогось не хочеться йти додому. Поговорити б з кимось. Був би зараз живий батько...

Постояла-постояла і вирішила піти провідати тітку Горпину, давно вже в неї не була.

Старенька жила в центрі, на Зміївському шляху, вікна дивилися якраз на трасу.

Іде Варя, похнюпилася: наобіцяти, наговорити сім кіп

гречаної вовни, це — просто. А от спробуй виконай свою обіцянку.

Триста тонн.

Тітки вдома не застала, і від цього зробилося іще смутніше. Вийшла на шлях — день сонячний, вітряний, дерева над дорогою так шумлять, що заплющиш очі — і вже здається: то не дерево, то бурхливий потік кипить, плюскоче хвилями...

Любила Варя у дитинстві стати під деревом, заплющитися і отак, як зараз, слухати, слухати...

Триста тонн...

А корови — майже ніяких змін — бояться тандема і квит. Коли вони звикнуть?..

Триста... Чи справиться? Чи зможе вона?

Варя розплющує очі, дивиться на дерево — на крону, на стовбур. Тополя...

Тополя!

Леле! Головою струснула, очі протерла. Та це ж!...

Так це ж та — її, Варина, тополя! Комунівська, комунарська...

На крутому узвозі, перед самою вершиною свого життя згадала Варя свою клятву, клятву бути гідною подвигу комунарів. Впізнала свою подругу — бач, як виросла. Висока-висока...

Стоїть Варя, дивиться, а на думці все одне й одне.

Триста тонн.

І раптом аж злість узяла: та як же вона могла сумніватися? Як це вона ще роздумує: «зможу»— «не зможу». Комунари — роздумували? Ото ж то й воно!

Пізно увечері, тяжко стомлена, але просвітліла душею, Варя, помившись, застелила стіл чистою скатертиною — старою, ще тою, що дівчиною сама вишивала...— зняла з полиці три заповітні томики і довго сиділа, читала, згадувала і думала, думала...

В кінці третього тому знайшла список делегатів з ухвальним голосом — великий, майже на двісті сторінок. Відомі,

уславлені на весь світ імена — полководці, державні діячі, митці, вчені... На одній із сторінок прочитала: «ГАГАРІН Юрій Олексійович. Парторганізація — Московська, міська. Посада, професія — льотчик-космонавт».

А далі, в тому ж списку:

«САВЕЛЬЄВА Варвара Федорівна. Парторганізація — Харківська. Професія — доярка колгоспу «Перемога» Харківського району...»

Доярка і космонавт...

Комуністи...

ПІСНЯ ДЕВ'ЯТА

1

Минуло три роки. Багато подій відбулося за цей час. Колгосп їхній став радгоспом. Микола Данилович уже не голова, а директор. Запроваджено і зовсім нові, досі ще не знані посади.

Свіжого листопадового ранку ввічлива молода жінка завітала на Варину ферму. Відрекомендувалася:

— Інженер по труду й зарплаті. Маю завдання провести хронометраж.

— Для чого?

— Досвід передовиків треба вивчати і пропагувати.

Попросила маленький стільчик, вмостила його просто на бетонованій сходинці. «Тут,— каже,— зручніше: і корів, і траншею видно»— присіла, розгорнула блокнота.

Варя спершу з цікавістю поглядала на гостю, та потім захопилася роботою й забула про неї, а тій цього й треба: кожен крок доярки, кожен її рух — все це тепер немов на екрані...

Гостя дивиться, а про блокнот і забула. Рухи доярчиних рук просто-таки вражають граничною точністю, швидкістю, особливою граціозністю, справжнім артистизмом. Інженерша зітхає та усміхається.

Усміхається і одразу ж смутніє. Саме в цю мить Варя і поглянула на неї:

— Щось наче ви засумували?

— Та от... Не виконую своє завдання, нічого не записую...

— А чого ж це ви?

— Та...— і знову засміялася.— Хіба встигнеш за вами!

Тепер уже засміялася й Варя.

— Оце лихо! Доведеться мені для вас працювати повільніше!

Розговорилися. Варя розповідала про роботу, а руки її ні на мить не спинялися — все чаклували, продовжували жити у тому ж нестримному і чіткому, у тому ж дивному, просто-таки м у з и ч н о м у ритмі...

Інженерша давно вже поклала блокнота й олівця і захопленими, зачудованими очима дивилася, дивилася... «Швидкі і невтомні... Вродливі і вишукані...»— так, здається, писали в газеті про руки цієї людини?

— Варваро Федорівно...— і знітилася, замовкла.

— Ви щось хочете запитати?

— Та ні... Я просто сказати хочу... Коли б це залежало від мене, то я б вам... Я б вам дала зірку — зірку Героя...

— За що?!

— Ну...— аж зітхнула.— Невже ви самі не розумієте!..

Зірка...

Давно вже пішла та інженерша, так майже нічого й не записавши, давно вже Варя і здоїла, і молоко злила у бідони, і оце вже миє свій тандем, а розмова ота не виходить і не виходить із голови.

Про зірку Героя Варя уже не вперше чує. З місяць тому викликали до райкому партії, попросили автобіографію, сфотографуватися і все це одвезти до облвиконкому. Не втрималася й запитала:

— Для чого це?

— Потім скажемо...

І всміхаються. Запитала у себе в партбюро — і там нічого не пояснили. А в облвиконкомі сказали:

— Висуваємо вас... Готуйтеся... Готуйте місце для Золотої Зірки...

«Готуйтеся...»

Слова про можливу нагороду, звичайно ж, бентежили не на жарт. Весь той день ходила, як у сні. Та все ж таки навіть у ті хвилини ясно усвідомлювала: не за нагороди працює. Коли б склалося так, що не те що нагороди, але й просто, коли б за усе життя ніхто навіть і не похвалив ні разу, все одно б трудилася точнісінько так, як зараз.

2

— Савельєва Варвара Федорівна!

— Я...

Іде до стола президії, зал затихає, ані шереху. Ось уже, ось уже він, стіл під червоним сукном.

Серце — от-от вискочить... Здалеку звідкись — голос... Аж озирнулася. Де там, ось він, поруч, голова облвиконкому — не здалеку, зблизька звучать, наростають, у серці відлунюють слова:

— Оператор машинного доїння радгоспу «Безлюдівський» Савельєва Варвара Федорівна...

Варя слухає, слухає, а серце — серце наче аж бринить у грудях. Голова облвиконкому довго говорить про її досягнення, а потім нахиляється, прикріплює до Вариної кофтини орден Леніна і медаль Золотої Зірки, подає диплом, посвідчення і золоту медаль ВДНГ.

Рукостискання, цілунки, привітання...

Крім неї, ще кілька чоловік отримали високі нагороди. Потім усі гуртом святкували...

А день був — дзвеніло усе на вулиці: і струмки після щедрої квітневої зливи, і п'яні од сонця горобці, і небо — вимите, сліпучо-блакитне, і трамваї — теж вимиті, аж сяючі,

9 859-3

голубі та оранжеві, і голоси дітлахів на алеях Шевченківського саду, куди Варя разом з усіма зайшла...

День квітневий — як рік. Повернулася до Безлюдівки, за годинником уже й вечір, а сонечко не сідає.

Вийшла з машини, попрощалася, уже й шум мотора затих за рогом. Куди піти? Додому? Там її уже давно ждуть не діждуться. Мама ще звечора чаклувала над діжею, цілу ніч з кухні запаморочливо-прекрасно пахло дитинством...

Ні, додому ще встигне. Зараз вона піде уклонитись найріднішому, найзаповітнішому. Піде — на звіт.

Рідні Зміївська, Квашівка... Кожен закапелок, кожне дерево з дитинства знані. А отут, біля оцього подвір'я, збиралася їхня «вулиця»...

Колодязі... Осокори...

А ось їхнє Безлюдівське кладовище.

Ось вона — могила татка.

Прибрано, пісочком посипано, квіти прополені, земля між ними підпушена.

— От я і прийшла, татку. Я все робила, як ти казав. І жила, і працювала по-твоєму, по-робітничому.

3

Сніги, сніги...

Весь учорашній день, усю ніч кушпелило, і зараз, перед світанком, не улягається. Дорогу на ферму зовсім замело. Бреде Варя, бреде, тоне в снігу, де по коліна, а де й по пояс...

Насилу пробилася.

Подоїла, вийшла на подвір'я — ну куди його йти... Ні, хай уже якось тут перебуде до обіднього доїння, а там, може, бульдозер пришлють, прогребе дорогу. Скільки живе — не бачила ще таких снігів.

Бульдозера не прислали, прийшов директор з якимось незнайомим хлопчиною. Директор тепер новий — Микола

Васильович Демидов, Юшкова обрали головою селищної Ради.

Микола Васильович витер із чола хусточкою піт, привітався. Привітався і гість, він виявився кореспондентом комсомольської газети.

Пройшли по фермі, Варя, на прохання кореспондента, усе показала і розказала. Зайшли до червоного куточка. Поки директор розповідав усякі відомчі новини — вчора він був у тресті — кореспондент пішов ще раз подивитися ферму.

Попрощалася з Миколою Васильовичем, до другого доїння ще часу і часу. Хотіла відпочити, та тут знову зайшов кореспондент.

— Варваро Федорівно, а ми з вами так і не поговорили... Пробачте, я стільки ще хотів би у вас розпитати...

— Будь ласка, розпитуйте.

Сіли на лаві. Кореспондент попросив дозволу запалити. Поки діставав сигарети, прикурював, розкладав папери, Варя дивилася у вікно. І раптом, ніби продовжуючи давно вже почату розмову, хвилюючись, затинаючись, він заговорив:

— Ви... Ви ж знаєте... Не можете не знати: в кожної людини раз, тільки раз у житті настає головна її, вирішальна, зоряна година, та година, під час якої чоловік або злітає, стає героєм, або, навпаки, якщо не стане сили на злет, починає гаснути, втрачати себе... От ви... Ви вгадали свою годину... Розкажіть мені про неї, про оцю вашу годину... годину вашого подвигу...

— А чому, власне, годину? — Варя уже не всміхалася. Хлопець їй усе більше й більше подобався: ну точно як її синок — і щирий такий же, і чистий, і наївний...

— Ну, може, не годину, може, кілька годин, може, день, але ви розкажіть саме про той день, коли ви стали героєм... Героєм Соціалістичної Праці...

День, година...

Варя зітхнула, замислилася. І буває ж таке... Колись же і вона, Варя, точнісінько як оцей хлопчина, твердо вірила, що вона настане і для неї — година подвигу. Її година.

Як вона чекала оту зоряну годину, як мріяла про неї, скільки роздумувала, уявляла, якою вона буде. І день, коли вона взяла двадцять п'ять корів, спершу здавався їй саме отаким днем, і день, коли взяла сто... А все виявилося набагато простіше... і складніше. Не година, не день усе вирішували...

Хлопець ждав-ждав відповіді і аж похнюпився: що діяти? В газеті чекають нариса, а тут — навіть розмова не клеїться... Як же йому розговорити оцю людину?

— Скажіть, будь ласка, а скільки років це ви вже на фермі?

— Та вже, вважай, більше тридцяти...

— Тридцять років! — хлопець і олівця випустив.— Тридцять років... І це ж ви не просто доїте, це ж у вас і — план...

— Є й план. План я завжди виконую...

Поглянула на хлопця і аж жаль його стало, зітхнула, сама почала розповідати, наводити цифри, проценти. Кореспондент писав і писав.

Хлопець захопився, а Варя знову замовкла, знову задивилася у вікно. Завірюха іще наче погустішала, і вітер, мабуть, посилився, шибки подзенькують.

Сніги, сніги.

ПІСНЯ ДЕСЯТА

1

Розбудив дзвінок. Ну звичайно ж — це ж вона сама звечора завела будильник. Завжди обходилася, та вчора лягла надто вже пізно.

Тихо у кімнаті... Цокає годинник. Чути, як у хлівці голосисто й задиристо заспівує півень...

Варя починає вдягатися, відкриває дверці гардероба — ні, кофтини тут явно нема, десь, мабуть, на вішалці. Можна і закрити дверці, та рука на хвильку все ж таки затримується. Ось він, празниковий костюм.. Ось він, жакет... А на жакеті — аж сяйво б'є в очі — всі її нагороди. Орден Леніна,

Золота Зірка, орден Жовтневої Революції, орден «Знак Пошани», медаль лауреата Державної премії УРСР...

Обережно, самими пучками торкається цієї медалі, і здається — гаряча вона, так і пашить від неї... Скільки сонця, скільки тепла було в залі, коли її вручали... Це ж уперше Державну премію республіки отримала працівниця сільського господарства...

Як плине час... В сімдесят четвертому році стала вона лауреатом. Здається, це було так недавно...

Тихесенько, щоб не розбудити всіх, будить сина — хай устає, хай ще хоч погортає конспекти, залік у нього...

Вийшла за ворота, роззирнулася: один вогник на всій вулиці — вогник у її вікні...

2

Один вогник на всій вулиці — вогник у її вікні.

Тихо. З дерев падають важкі краплини...

Прокидається, встає рідна Безлюдівка. І такою неприродною здається в цю пору назва її: яке там безлюддя! З кожного подвір'я, з кожної хвіртки рушає хтось на роботу. Хто — на автобус до аеропорту (багато Вариних односельців працюють там), хто на якийсь харківський завод, а хто, як і Варя,— до радгоспу.

Вогні, вогні, вогні...

Вогні рідного села.

А он, попереду, не менш рідні вогні її ферми. Яка вона дорога Варі, оця велика світла споруда — сама наче по камінчику її склала...

Одчинила двері.

— Драстуйте, дівчатка!

Усі сто голів — одразу до неї. Варя іде рядами, поглядає, чи все гаразд.

За спиною рипнули двері — ось і Олексіївна.

Олександра Олексіївна Ушко допомагає одв'язувати й

прив'язувати корів під час доїння. Привіталися, погомоніли, та вже час і до роботи.

Перше ніж увімкнути тандем, Варя руками видоює ту корову, яка недавно отелилася: то дуже важливо, щоб на самому початку мале пожило на маминому молоці. Згодом, коли зміцніє, можна перевести і на те молоко, що йде від тандема.

Присіла — цеберка між колінами — дбайливо й лагідно оббирає соломинки з крутого коров'ячого боку:

— Галочко... Галочко...

Корова повертає голову, зітхає, намагається лизнути Варин лоб.

Здоїла, налила дволітровий алюмінієвий бідон, наділа на нього велику чорну гумову соску.

— Олексіївно, понеси малому гарячненького...

Олексіївна хутко повернулася. Тепер можна і починати.

Ожив тандем, застукотів, зачмокав. Один по одному заповнюються станки.

Бризкають, хлюпають у сяючих трубках перші струмочки. Вони ширшають, і ось за мить уже трубки повні: пульсують тугі, голубуваті струмені. Іде молоко.

3

В доїльному залі тихо, прозорі труби молокопроводу вже промиті — чисті-чистісінькі, аж поблискують. Промита і вся система.

— Варю!

Озирнулася — Микола Васильович.

— Як справи, Варю? Краще братові?

Похнюпилася, мовчки похитала головою. Демидов зітхнув:

— І звідки воно береться... І чого це все на хороших людей валиться...

Помовчали. Першим заговорив директор:

— Тримайся, Варю... Хотів тут порадитися з тобою... Ну,

як з членом обкому, як з депутатом, та, бачу, не до того тобі зараз...

— Я до вас, Миколо Васильовичу, завтра зайду...

— Завтра... Чи до розмов тобі буде й завтра? Завтра ж у тебе особливий день...

— Особливий, це правда,— всміхнулася. І сумовито, і світло всміхнувся.— Але то й добре, що особливий. В особливий про особливе і поговоримо...

Директор пішов. Варя гарячою водою з шланга помила апарати, борти, бетонну підлогу, щіткою почала шарувати сталеві стояки огорожі станків. Терла, налягала з усіх сил, поливала, знов терла, а у серці бриніло й бриніло: «Завтра — особливий... особливий день...»

Так, завтра її свято. Щороку — сама для себе (мало хто про це зна) — відзначає його. Та цей рік дуже вже тяжкий. Братові все гірше й гірше, мама і не встає майже.

Нарешті все вимито.

Неквапною ходою людини, що добре, на совість потрудилася, іде повз станки, неквапно чистим білим рушничком витирає руки.

«Руки доярки»... Згадала і мимоволі усміхнулася: це ж так називався один з нарисів про неї. Скільки вже їх читала, та той чомусь запам'ятався. Як там було: «Руки доярки... Чисті-чисті руки доярки... Поцілуймо ті руки...»

Варя проходить з доїльного до молочного залу, все помито, треба тепер розливати в бідони. Вона б і почала, та двері знадвору прочинилися, на порозі двоє: молодий хлопець явно у святковому, найкращому своєму костюмі і дівчина в білому платті.

— Можна?

Хто це? Пам'ять у Варі добра, варто тільки поговорити з людиною — і вже запам'ятала назавжди. Ні, цих двох молодят вона не знає.

— Ви не помилилися? До кого ви!

— До вас, Варваро Федорівно, до вас ми...

І зашарілися обидва. Особливо — хлопець.

Варя уже все зрозуміла. Дивиться на молодят — які ж вони, ну просто очей не відведеш... Як у пісні...

Нарешті дівчина трохи оговталася, несміливо підвела очі:

— Просили батько і мати...

— І ми просимо!— підхопив хлопець.

Варя засміялася:

— Хороші ви мої... Не до весілля мені зараз...

У молодих — де й ділась розгубленість.

— Та ви ж у нас!..

— Та ми ж вас...

Дівчина виявилася особливо рішучою:

— Ні, ні, і слухати не хочемо! Без вас і за стіл не сядемо!

Посміялися всі втрьох, провела Варя молодят і — знову за роботу. Підсунула до великого бака, що зветься танком, бідон, накрила його білим капроновим цідильником, повернула коліщатко крана. З чорної пластмасової трубки товстим пружним струменем вдарило у дзвінке дно біле-біле молоко... Ось уже й повний. Далі другий бідон, третій... п'ятий, сьомий... А влітку їх буває і шістнадцять, і двадцять...

Закінчила роботу, зібралася, вийшла на вулицю, стала, поглянула на сонечко, на сяючу голубінь, зітхнула: леле, яка краса... Який світ високий... А недавно, он у тій хаті, довелося вгамовувати п'яничку. Залив очі та ще й комизиться, дружину «вчити» надумав.

Сім'я... сім'ї... Скільки їх вона зміцнила, а то й просто врятувала за всі роки свого депутатства...

Прямуючи додому, зайшла до доярки, яка теж зверталася до неї по допомогу: донька тяжко хворіє. Розпитала, записала до блокнота, чим може допомогти. Погортала записник: післязавтра — до Харкова: пленум. З обкому зайде до тресту — треба поговорити про новий молоковоз. Їхній уже зовсім старий, часто ламається. А молоко — воно довго стояти не може. Молоко — це молоко.

4

Молоко — це молоко...

Онучка Тетянка обережно, двома ручками, бере склянку і, поглядаючи на маму й татка, ковточок за ковточком п'є.

Варя дивиться, дивиться...

Яке це щастя, що на всьому величезному обширі від Ужгорода до Владивостока кожна дитина у кожній родині може отак, як Тетяночка, взяти у білі пухкі рученята білу і теплу склянку...

Споконвіку у казках і в піснях, у найзадушевніших розмовах по усіх землях, на усіх наріччях однаково свято й велично звучать слова, що означають одне — х л і б.

А молоко?

Не було б його — не було б і дитинства, не було б і людства. Воістину правий був поет, що закликав дякувати за молоко «від імені всіх людських немовлят».

Онучка поїла, і Варя пообідала. Сьогодні у них за столом було аж шестеро, крім Варі, мами, Тетянки, сина з жінкою, посьорбала нашвидку ще й Олександра Андріївна, дружина брата Миколи.

По обіді вона й Варя зібралися до лікарні. І, звичайно ж, готуючи для Миколи передачу, перш за все налили у пляшку молока.

Вийшли, ідуть вулицею як дві сестри. Обидві засмучені, Варя особливо. Олександра ще сяк-так тримається, підбадьорює. Мужності їй не позичати... Під час війни в Нижньому Тагілі закінчила ремісниче і — в армію. Всю війну — на фронті: ремонтувала «Катюші». Двадцять сім років пропрацювала на заводі імені Малишева у ливарнім цеху...

Ідуть, тихо розмовляють, незчулися, як і прийшли.

Перед дверима спинилися — гарно на вулиці, ще тільки самий початок березня, а вже справжня весна...

Бач, які сосонки перед лікарнею — це ж, мабуть, із тих паросточків, що Варя виплекала тоді, ще в лісорозсаднику...

Сонечко, сліпуча голубінь, запахи відталої землі...

Ні, не віриться, що серед такої краси в такий сяючий день хтось може хворіти, мучитися, страждати.

А завтра ж свято у Варі...

Яке там свято, коли з Миколою отаке. Не стане вона завтра святкувати.

В лікарняному коридорі — тьмяне світло і запахи ліків. В палаті теж чомусь тьмяно, обличчя у брата — немов сонцем осяяне:

— Легше мені... Дивно — наче кімната світлішою стала... А вчора ж здавалось — темна, аж чорна...

Варя з полегкістю зітхає, їй теж починає здаватися, що у тьмавій палаті стає світліше.

Завтра все ж таки відзначить свій день — своє свято.

Все буде добре.

5

Все буде добре...

Прийшла на ферму, а там — теж наче аж світліше стало: гості з Харкова... Просто проти корівника — автобус і ціла юрба дітлахів — дитячий садок заводу імені Малишева.

Ось зайшла до корівника. «Дівчата» Варині, зачувши її голос, захвилювалися, і одна — вона стояла найближче до дітлахів — спритно (видно, це вона робила не вперше) зняла рогом ланцюжок і підтюпцем сама подалася до доїльного залу. Бігла та ще й скоса поглядала на свою господиню: чого ж ти стоїш, мовляв, іди, час уже...

Діти дружно засміялися.

Запрацював тандем, молокопровід виповнився перламутровим сяйвом...

Кожну корову, видоївши, Варя ще й перевіряє, додоює руками.

Нарешті — ось вона — остання корова. Поки Варя зливала молоко в бідони, дітлахи кудись зникли, вона ще навіть

подумала: невже поїхали, не попрощавшись, та дуже скоро все з'ясувалося. Гості вирішили дати концерт.

В корівнику, у широкому проході вишикувалися, вихователька, як заправський диригент, змахнула руками, і дзвінкі чисті голосочки високо-високо вивели пісню.

Пісня була, мабуть, нова, принаймні Варя її ніколи не чула: про ту дорогу, яку кожен обирає для себе раз у житті...

Діти співали ще і ще, декламували вірші. Чисто-чисто дзвеніли їхні голоси. А Варі раптом стало сумно.

Вона собі обрала дорогу. І обрала, і йде, нікуди не збочуючи, не рік, і не десять — усе життя. Але хто, хто замінить її?

З цими думками і підсаджувала на високі автобусні сходинки майбутніх інженерів майбутніх ферм...

Провела гостей, забігла додому, нашвидку упоралася по хаті, на подвір'ї і знову почала збиратися — сьогодні їй виступати у школі.

Не встигла й одягтися, а з вулиці уже сигналить машина — директор прислав: школа далеко, аж на Удянці. Задзвонив телефон: Емма, доярка з їхнього ж радгоспу. Так, каже, хочеться по душах поговорити... Домовилися, що поговорять увечері.

Емма... Емма Михайлівна Рибка.

Машина мчить і мчить. Варя відкинулася на спинку сидіння, думає про подругу. Почала Емма пізніше од Варі, вчилася у неї, зараз доїть сто шістдесят корів. У змаганні, бувало, випереджала, та під кінець року все одно завжди перемагала Варя. Емму Варя поважає — гарна вона і людина і доярка хороша...

Аж ось і школа. Попросила водія зачекати: після виступу треба не запізнитися на вечірнє доїння.

У залі — повно. Дев'яті класи, десяті... Варя вийшла до трибуни, уважно оглянула аудиторію.

Зараз вона їм розповідатиме про свій шлях, про древнє своє й почесне ремесло.

Зараз, зараз вона почне... І раптом так схотілося вийти

з-за трибуни, підійти до краю сцени і просто спитати: «Хто хоче піти працювати на ферму? Хто хоче — підніміть руки...»

А що, як справді спитати?

Мало, дуже мало молоді у радгоспі...

Розповідала Варя довго, слухали її уважно, багато задавали питань. На всі ті питання Варя відповідала, а свого — свого гіркого, наболілого питання — так і не задала...

А ввечері, повернувшись додому після доїння, ще довго сиділа над своїми записами. Довго ще горів вогник у Вариному вікні. Останнім на усьому кутку він погасне.

ПІСНЯ НЕ ОСТАННЯ

Ось він і настав, день свята.

Повернулася після вранішнього доїння, скинула робочий одяг, урочисто, неквапно дістала з гардероба празникового жакета з усіма нагородами.

Аж золоті зайчики забігали по стінах... Онука аж рученятами сплеснула:

— Ой-ой-йой!

Син з невісткою були вже на роботі. Мати насилу-насилу підвелася, глянула — і наче сонечком освітилося її обличчя:

— Яка ти у мене гарна, доню...

Варя підійшла до календаря, неквапно зірвала листочок, сіла при вікні.

Не рік і не два — тридцять три роки тому, березневого ранку, вперше в житті збираючись на роботу в колгосп, зірвала календарного листочка з такою ж цифрою...

— Варю,— це знову матуся.— Ти б хоч сьогодні побула вдома... Такий день...

— Я ненадовго, мамо...

Встала, напнула святкову хусточку, осіннє пальтечко накинула:

— Я, мамо, ще з тобою побуду. Після другого доїння аж до вечора будемо удвох святкувати.

На вулиці сонячно, навіть погода святкова.

Сяє, голубіє ліс... Піти? А що? Сьогодні її свято...

Ні, спершу до Демидова. Обіцяла...

Вийшла на головну вулицю — широка вона тепер, заасфальтована. Росте селище. Будиночки — один від одного кращий. Над кожним — телевізійна антена. У дворах — гаражі. Заможно люди живуть...

Технікум будується, клуб на п'ятсот місць... А поки що діє старий, маленький. І школа біля нього — аж у кількох будиночках. Недовго вже так буде — у цьому році почнеться будівництво нової школи.

Вулиця Івана Підкопая, далі — Романа Левицького...

А ось і контора їхнього радгоспу.

У кабінеті директора побачила худенького жвавого дідуся — стоїть біля столу, папери якісь подає Демидову.

Іван Володимирович Вент.

Це про нього розповідав директор школи на уроці іще тоді, до війни. Він колишній боєць Першої Кінної, один з небагатьох комунарів, що дожили до наших днів...

Варя мимоволі замилувалася старим. Скільки це йому? Скоро вісімдесятиріччя святкуватиме, а на вигляд — років шістдесят, не більше. Сухенький, рухливий, в очах стільки доброзичливості, людяності, так і сяють ті очі...

Нарешті Демидов звільнився. Зібравши підписані папери, Іван Володимирович вийшов з кабінету.

Микола Васильович виходить з-за письмового столу, сідає поруч із Варею. Варя знає, про що буде розмова. В радгоспі їхньому побудована державна зрошувальна система вартістю в шість мільйонів, самої техніки радгосп отримав на шістсот тисяч. На освоєння ж усього цього — жодної копійки. А освоєння — це значить будівництво гуртожитку, лазні, майстерні...

Гуртожиток особливо потрібний, головна біда їхня — мало людей. А буде житло — будуть і люди. Про все це і йшлося в їхній розмові з директором. А ще про те, що настала пора діяти...

І ось Варя знову в лісі.

Снігу — наче і не було. Озерце — повне. Вода чиста-чиста. Голубіша од неба...

Варя сідає на бережку, схиляється, дивиться на себе.

Ось вона яка, мати дорослого сина. Ось вона яка... В чистому свічаді лісового озерця і її обличчя, і нагороди...

Рідне її лісове озерце...

Варя дістає хусточку: чи то голубінь засліплює, чи запаморочливий лісовий вітерець тому виною, та в очах туманиться...

Варя дивиться, дивиться... І непомітно, як це і завжди бува, напливає, починається диво. У живому трепетному дзеркалі з'являється дитяче обличчя. Бант у косі... Жовтий портфелик...

Нікому ще не відома безлюдівська школярка Варя зачудовано вдивляється у Варвару Федорівну, яку знає вся республіка...

Чи тільки республіка?

Ось він — величезний зал у Кремлівському Палаці... Двадцять шостий з'їзд... Дівчинка Варя дивиться на Варвару Федорівну, на делегатку з'їзду...

Навкруг урочисті обличчя... І — тиша... Усе наче застигло, усе — в чеканні, от-от, мить, секунда і — станеться, почнеться щось неймовірно величне і прекрасне.

І воно почалося.

Десь іздалеку, наче із вікової глибини, зринув, народився перший звук «Інтернаціоналу»...

І чомусь,— сама не знала чому,— згадалося: біла, засніжена безлюдівська вулиця — ведуть німецькі жандарми німецького комуніста Гейнца Таксвейлера. Смерть чекає на нього.

Хто заступиться?! Один він, самотній серед зграї вовків... Один?! Самотній?!

Вста-вай, проклятьем заклейменный,
Весь мир голодных и рабов!..

В залі співали всі.

Чуєш, сурми заграли?! —

співала Варвара Федорівна. Заграли! Та ще й як заграли! Б'ють, б'ють радянські гармати по гітлерівському рейхстагу! Загиблі воскресають, встають у лави атакуючих — Левицький серед них, і Підкопай, і Таксвейлер...

І здається Варі, що тут, на з'їзді, поруч із нею — ось він, навіть плечем торкається її плеча — батько...

Він завжди з нею. А тут, на з'їзді, особливо... Про татка там, у Москві, думала і увечері, і вночі. І приснився він: ідуть у лісі удвох. В лісі так тихо... Отак, як зараз...

Варвара Федорівна слухає: шумить ліс... і в глибокому тому, співучому шумі вчувається давнє, ледь чутне:

Ой видно село,
Широке село...

Батькова пісня... Саме її, оцю пісню, востаннє почула від татка в останній рік його життя. Більше вже його голосу не почує. Остання пісня...

Остання?!

Все Варине єство бунтує проти цього огидного слова. Пісня, як і Живий Світ,— це назавжди! Поки жива — житиме у ній таткова пісня, татків голос...

Тихі, чисті хмарки плинуть над лісовим озерцем.

Тиха, заслухана в себе, дивиться Варя у вічну воду...

Г37 **Герасименко Ю. Г.** Лісове озеро : Док. повість. Для серед. шкіл. в. / [Слайди Б. А. Коробейникова]. — К.: Веселка, 1983. — 143 с., іл.— (Сер. «Життя — подвиг»).

Документальна повість українського радянського письменника про делегата XXVI з'їзду КПРС, Героя Соціалістичної Праці, лауреата Державної премії УРСР майстра машинного доїння радгоспу «Безлюдівський» на Харківщині Варвару Савельєву.

Г $\frac{4803010200-208}{М206(04)-83}$ 6. 83. У2

Серия «Жизнь — подвиг»

Юрий Георгиевич Герасименко

ЛЕСНОЕ ОЗЕРО

Документальная повесть

(На украинском языке)

Для среднего школьного возраста

Слайды
Бориса Арсеньевича Коробейникова

Киев «Веселка»

Редактор *В. В. Пономаренко*
Художній редактор *В. Ю. Тернавський*
Технічний редактор *Ф. Н. Резник*
Коректори *О. Т. Супруненко, В. В. Богаєвський*

Інформ. бланк № 2691

Здано на виробництво 26. 05. 83. Підписано до друку 06. 09. 83.
БФ 54166. Формат 70×108/32. Папір друкарський № 1.
Гарнітура звичайна нова. Друк високий.
Умовн. друк. арк. 6,3+5 вкл(0,44)=6,74.
Умовн. фарб.-відб. 8,4. Обл.-вид. арк. 6,95+5 вкл(0,33)=7,28.
Тираж 65 000 пр. Зам. № 859-3. Ціна 40 к.

Видавництво «Веселка», 252050, Київ-50, Мельникова, 63.
Львівська книжкова фабрика «Атлас», Львів-5, Зелена, 20.

40 к.